

Landsförvisningen som försvann

Straffrättsreformen 1864

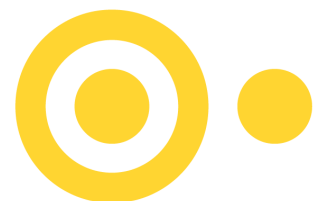
Folke K Stenring

Handledare: Martin Wottle

Södertörns högskola | Institutionen för historia och samtidsstudier

Masteruppsats 30 hp

Historia | vårterminen 2025

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se

Landsförvisningen som försvann

Straffrättsreformen 1864

Folke K Stenring

Abstract

End of exiling. Reformation of the Swedish Criminal Code in 1864.

Exiling of offenders to society, state, and church – criminals and free thinkers – was not uncommon as a form of punishment across Europe during early modern times. Such penalties: exiling, banishment, or ostracism, were used in many countries as late as in the early 19th century. In Sweden, ostracism during the 19th century was mostly applied to nonconformist religious activities and convertites from the established Evangelical-Lutheran church, firmly associated with the state. Humanization of Swedish criminal law and abolition of ostracism was finally manifested in reformation of the criminal code in 1864. A new penalty system was introduced, from previous body and capital punishments towards prison and fines. In this study, the process of terminating ostracism was examined in relation to the prolonged legal debate and ongoing fight for religious freedom. These processes, as indicators of ongoing civilization and secularization in Sweden, were analyzed in terms of ideal and legal debates, leading actors, political standpoints, and compromises. Primary sources were archive materials from the old four estate parliament and newspaper articles during the period 1809–1864, focusing on the last decade. Ongoing secularization was observed in this study, as was a civilization process of the Swedish society. The emergence of secular, liberal-political and legal driving forces were main agents in changing the criminal code, not primarily the church or religious humanizing efforts. Rather, church representatives tried to preserve ostracism as a way to protect the association of church and state in these times of political, social and economic transformation of Sweden.

Keywords: Exile, ostracism, criminal code, civilizing, humanization, secularization, religious freedom, penalty system, church and state

Nyckelord: landsförvisning, landsflykt, strafflag, civilisering, humanisering, sekularisering, religiös frihet, straff, påföljd, statskyrka

Innehållsförteckning

1	INLEDNING	6
1.1	FALLBESKRIVNING 1: TRYCKFRIHETENS GRÄNSER.....	6
1.2	FALLBESKRIVNING 2: FALSKA TILLVITELSER, LIF OCH ÄRA	7
1.3	BRYTNINGSTID UNDER TIDIGT 1800-TAL.....	9
1.4	FÖRÅLDRAD LAGSTIFTNING OCH STARKA BAND MELLAN STAT OCH KYRKA	10
1.5	DISPOSITION	11
2	PROBLEMFORMULERING.....	12
2.1	SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	12
2.1.1	<i>Syfte</i>	12
2.1.2	<i>Frågeställningar</i>	12
2.1.3	<i>En grundläggande hypotes prövas</i>	13
2.2	PERSPEKTIV OCH PROCESSER.....	14
3	TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER.....	15
3.1	CIVILISERING OCH HUMANISERING.....	16
3.2	SEKULARISERING	18
3.3	STRAFFRÄTTSLIGA PERSPEKTIV	20
4	KÄLLMATERIAL OCH METOD.....	20
4.1	TIDSMÄSSIG AVGRÄNSNING.....	20
4.2	KÄLLMATERIAL.....	21
4.3	METOD.....	21
4.4	KÄLLKRITIK.....	23
4.5	ANALYSMODELL.....	24
5	TIDIGARE FORSKNING	25
5.1	STRAFFRÄTTSLIGA FRÅGOR.....	26
5.2	RELIGIONSLAGSTIFTNING OCH KRAVEN PÅ ÖKAD TROSFRIHET	29
5.3	KONVENTIKELFRÅGAN.....	33
6	LANDSFÖRVISNING SOM MAKTENS UDDA VERKTYG	34
6.1	STRAFFETS URSPRUNG.....	35
6.2	OMFATTNING UNDER 1800-TALET	36
7	SAMHÄLLSFÖRÄNDRING, REFORMARBETE OCH VÄCKELSE.....	38
7.1	CIVILISERING, SEKULARISERING	39
7.2	REGERINGSFORMEN 1809 – SAMVETSFRIHETEN REGLERAD?.....	41
7.3	VÄCKELSERÖRELSE OCH EMIGRATION FÖR TRONS SKULL	43
8	STEGEN MOT EN NY STRAFFLAG	44
8.1	LAGKOMMITTÉNS ARBETE.....	45
8.2	DOMARNAS UPPFATTNING.....	46
8.3	MOTSTÅND OCH VÄNTAN.....	48
8.4	TRONTAL 1844–45	48
8.5	STEGVIS REFORMERING.....	49
8.6	”KATOLIKMÅLET”	50
8.7	SAMMANFATTNING	50

9	RIKSDAGEN 1853–54 – STÄNDERNA AVVISAR LIBERALISERINGSFÖRSLAG	52
9.1	MOTIONER.....	52
9.2	LAGUTSKOTTET	53
9.3	SAMMANFATTNING	54
10	HÖGSTA DOMSTOLENS SYNPKTER	55
10.1	DOMSTOLEN SPLITTRAD	55
10.2	SYNPKTERNAS KARAKTÄR	57
10.3	SAMMANFATTNING	58
11	RIKSDAGEN 1856–58 – STÄNDERNA AVVISAR ÅTER.....	60
11.1	TRONTALET 1856	60
11.2	RIKSDAGENS STÄLLNINGSTAGANDE.....	60
11.3	”KATOLIKMÅLET”	70
11.4	SAMMANFATTNING	71
12	RIKSDAGEN 1859–60 – FORTSATTAS MÅ STEG	73
12.1	PROPOSITIONER	73
12.2	LAGUTSKOTTET	77
12.3	LANDSFÖRVISNINGEN ÄNNU KVAR I LAGBOKEN	80
12.4	SAMMANFATTNING	81
13	RIKSDAGEN 1862–63 – STRAFFLAGEN I HAMN, LANDSFÖRVISNINGEN FÖRSVINNER	82
13.1	LAGUTSKOTTET	82
13.2	EN REFORMERAD STRAFFLAGSTIFTNING.....	83
13.3	NYHETSFORMEDLINGEN FRÅN PRESSEN.....	84
13.4	SAMMANFATTNING	87
14	AVSLUTANDE SAMMANFATTNING OCH ANALYS	87
	REFERENSER	94
	OTRYCKTA KÄLLOR.....	94
	TRYCKTA KÄLLOR	94
	LITTERATUR	95

Omslagsbild: *Udvaldre på Larsens Plads* av Edvard Petersen, 1890.

Utvandringen av individer, familjer och grupper till främst Amerika ökade från 1850-talet, bland annat för att kunna uppleva trosfrihet och för att undkomma religiösa förföljelser och straff, som landsförvisning.

(Creative Commons Attribution 3.0 Unported license).

Förkortningar

Ad	Ridderskapets och adelns protokoll
Bd	Bondeståndets protokoll
Bg	Borgarståndets protokoll
Dir.	Utredningsdirektiv från regeringen
HD	Högsta domstolen
JK	Justitiekansler, justitiekanslersämbetet
JR	Justitieråd
LU	Lagutskottet
Pr	Prästeståndets protokoll
prop.	Proposition
RA	Riksarkivet
RF	Regeringsformen 1809
RSt	Rikets ständers protokoll
SAOB	Svenska Akademiens ordbok
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon (RA)
SFS	Svensk författningssamling
SOU	Sveriges offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning

1 Inledning

Den här uppsatsen handlar om avvecklingen av straffet landsförvisning i svensk rätt. Det var en speciell påföljd med djupa historiska rötter, ett straff som användes i Sverige ända in på 1860-talet. Landsförvisningen tillämpades för allvarliga religiösa och andra brott mot staten och samhällsordningen. Straffet kom så småningom att avvecklas, efter intensiva debatter i riksdagen och samhället. Uppmärksamheten handlade i stor utsträckning om att landsförvisning i slutskedet främst drabbade dem som avvek från statskyrkan och den rätta evangeliska läran. Jag vill med denna uppsats analysera orsakerna till att denna form av påföljd slutligen försvann, i och med att strafflagen reformerades 1864. Vilka drivkrafter, aktörer och samverkande processer låg bakom denna avveckling? Hur relaterade frågan till samhällsutvecklingen i stort, dess civilisering, humanisering och sekularisering? Striden kring landsförvisningsstraffet blev utdragen och sammanföll med andra bataljer, ytterst grundat i de krav på ökad frihet till kropp och själ som tiden ställde. Man brukar säga att historien ibland upprepar sig, så även i detta fall. Nutidens politiska debatt har åter aktualiserat behovet av att i ökad utsträckning kunna landsförvisa invånare med oklar vandel. Kanske kan en historisk fördjupning då bidra med erfarenheter som sedan länge vilat glömda.

Inledningsvis ges några inblickar i hur straffet landsförvisning kunde utdömas av svenska domstolar under 1800-talet. Därefter beskrivs kortfattat något av den kontext som gällde i Sverige vid denna tid och hur uppsatsen fortsättningsvis är disponerad. Problemformulering och huvudsaklig hypotes för studien utvecklas i det därpå följande kapitlet.

1.1 Fallbeskrivning 1: Tryckfrihetens gränser

En äldre man stapplar vintern 1852 mot hamnen i Helsingborg. Pettersson, porträttritare, ska landsförvisas och medfölja ett fartyg till Danmark. Han har till följd av sitt svåra bräck och egen begäran sluppit den skakiga fångskjutsen från häktet i Stockholm. Första delen av resan till Norrköping kunde han medfölja ångbåten "Blixten", därefter blev det att gå till fots. Redan vid avfärd hade stora skaror mött upp och vid fartyget hade besättningen klätt upp sig för att visa sin uppskattning. Vid ankomsten till Norrköping möttes Pettersson av landshövding, magistrat, stadens äldste, fabriksföreningens representanter och dess arbetare. Alla stadens korporationer tycktes ha slutit upp, dock inte prästerskapet. Mindre penningssummor hade deponerats hos landshövdingeämbeten längs den fortsatta vägen. Vid slutdestinationen för vandringen, Helsingborg, väntade 100 riksdaler, sedan fick Pettersson klara sig på egen hand. Pressen följde händelserna. "Några människovänner ha sammanskjutit litet penningar åt honom, hvarjemte poliskammaren gifvit honom nödiga kläder."¹

Nu förelåg inte längre några hinder för landsförvisningen. Nådeansökan hade avslagits, han hade ju författat en dåraktig artikel om Kristi himmelfärd i tidningen *Demokraten*. Artikeln ställde gäckande frågor och stämde inte med statskyrkans syn på saken. Vilken upprättelse kan staten eller religionen vinna genom att "obarmhertigt utstöta ur sitt sköte en utfattig och sjuklig

¹ *Folkets röst* 15 december 1852; *Friskytten* 1 januari 1853.

stackars människa”, skriver tidningen *Folkets röst*.² Förutom landsförvisning hade Pettersson i tryckfrihetsbrottet dömts att böta 200 riksdaler. I brist på likvida medel fick han i stället sex månaders fängelse som ersättningsstraff inför vandringen till Helsingborg.³ I passet hade myndigheterna skrivit in den förbrytelse som låg till grund för förvisningen. Bifogat fanns även polisens frejdebevis, som intygade att han inte tidigare blivit dömd.⁴

Upprördheten var stor över påföljden för denne beskedlige autodidakt, han utgjorde knappast något påtagligt hot mot vare sig kyrkan eller statens bestånd. *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* ironiserade litet över Petterssons insatser och befarade att han skulle bli hänvisad till tiggeri i Danmark, vilket föranlett dem att påbörja en insamling.⁵

Porträttritarens vidare öden följdes av pressen, vilket bidrog till att hans historia hölls levande i det allmänna medvetandet. I februari 1859 kom nya rapporter om hans belägenhet. Pettersson hade som befarat inte förmått försörja sig i Danmark och därför så småningom åter-sänts till Sverige av de danska myndigheterna. Efter ytterligare en förpassning till Danmark med återförvisning till Sverige, skickade danske utrikesministern brev till svenska kabinettet för utrikes ärenden och förklarade att Sverige inte hade rätt att ”skicka sina biltoge [fredlösa] på främmande stater”. Pettersson hölls en tid i fängsligt förvar i Malmö, tills man fann för gott att anvisa honom en mudderpråm i Öresund som vistelseort. Landshövdingen i Malmö försåg honom med mat, tobak och andra förnödenheter. Uppgiften blev så småningom tröttsam för alla parter och landshövdingen bad i ett brev kungen om nåd och lov att få släppa Pettersson loss. Överståthållarämbetet beslutade så till sist att försätta honom på fri fot.⁶

Pettersson hade fortsatta svårigheter att försörja sig och intogs så småningom på arbetshus i huvudstaden, där han sannolikt framlevde sina sista år i armod. I tidningen *Revisorn* tecknas 1874 en kort minnesbild, där man för att påminna om den gamla religionslagstiftningens orimligheter lät återpublicera den artikel om Kristi himmelfärd som mer än 20 år tidigare bedömts som hädelse och orsakat porträttritarens förvisning. Uppenbarligen hade tiderna nu förändrats och återpubliceringen bedömdes som relativt riskfri. I Petterssons artikel anknöts till då tillgängliga astronomiska kunskaper om planeternas banor i världsalltet. Pettersson ansåg att himmelsfärden stred mot tyngdlagen. Frågor ställdes – var i denna rymd har himmelsfärden faktiskt ägt rum? ”Hwärt tog han vägen?” Artikeln avslutas med konstaterandet att landets präster årligen uppbar betydande summor, minst fem miljoner riksdaler i inkomster, och därför enligt Pettersson nöjaktigt borde kunna reda ut denna sak.⁷

1.2 Fallbeskrivning 2: Falska tillvitelser, lif och ära

En mörk kväll i mitten av september 1809 påträffades drängen Håkan Nilsson i Ystad med avskuren strupe. På golvet i drängkammaren låg en rakkniv, själv låg han blodig i sin säng. Halsen var illa skuren med flera olika snitt. Hans husbonde, Carl Martin Lundgren, kallades

² *Folkets röst* 15 december 1852.

³ *Ibid.*, 6 oktober 1852.

⁴ *Ibid.*, 22 december 1852.

⁵ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 22 december 1852.

⁶ Se bl. a. *Hallandsposten* 17 februari 1859, *Oscarshammns tidning* 23 februari 1859 och en tillbakablick i *Jönköpings tidning* 18 november 1879.

⁷ *Revisorn* 9 maj 1874.

snart till platsen, liksom läkaren Dr Ulfberg och företrädare för Kämnrätten. Rykts-spridningen om dödsfallet var snart i gång, särskilt som drängen före sin död blivit anklagad för stöld och pryglad av Lundgren. Det fastslogs dock av Dr Ulfberg och snart även av Kämnrätten att det hela handlade om självmord.

Senhösten 1834, 25 år efter dödsfallet, fullföljdes den rättsliga strid som pågått under flera år mellan en ung jurist och hofrättsauskultant, Åke Igelström Kull, och Carl Martin Lundgren, drängens husbonde och Ystads starke man. Kull hade många år efter drängens död stämt Lundgren för hans påstådda roll i dödsfallet och agerade i detta som ombud för drängens två bröder. Ett betydande skadestånd krävdes, som ombudet Kull kunde komma att få del av. Bröderna var inte skriv- och läskunniga och kunde inte själva driva sin sak. Lundgren, deras motpart, blev så småningom commercceråd. Han hade byggt en anseelig förmögenhet som engelsk representant under kolonialsystemet, ägde betydande inteckningar i stadens fastighetsbestånd och var tongivande i dess politiska liv. Kronprins och arvrings gästade inte sällan hans hus.⁸

Kull var snart ensam kärandepart i den juridiska striden mot Lundgren. Han hade svårt att få rättsligt gehör för sina yviga anklagelser men drev energiskt målet vidare genom rättssystemets olika instanser. Inför högre rättsliga prövningar hade han för en tid av Kämnrätten blivit satt i häkte för ärekränkning och då låtit trycka sin tidigare sakframställan tillsammans med hovrättens utslag, där Lundgren anklagades för att med mutor ha försökt påverka vittnen. Domen om häkte tycks ha underlättats av att borgmästaren också var Lundgrens svärson. Ytterst gällde det dock de klandervärda kränkningar och vagt bevisade anklagelser som riktats mot Lundgren.⁹

Inför det rättsliga avgörandet i högre instans lät Kull även trycka upp sin ansökan om att få kalla in 80-talet vittnen för att vitsorda anklagelserna mot Lundgren. Det kom uppenbart inte att väga tillräckligt tungt. Kull dömdes 1834 av Högsta domstolen för att ha utsatt Lundgren ”af argt uppsåt gjorda falska tillvitelser, som gått å lif och ära”. Kull skulle därför ”mista äran, göra Kommerce-rådet afbön och varda landsförvist”. Domen uppfattades av sin samtid som mycket hård och väckte uppmärksamhet i pressen och hos allmänheten. Lundgren frikändes helt men undkom ändå inte den fortsatta rykts-spridningen kring vem som ytterst var skyldig och drivit hans dräng i döden.¹⁰

Åke Kulls liv påverkades i grunden av den rättsprocess han drev. Han lär inte ha varit närvarande, då Högsta domstolen 14 november 1834 beslutade att avsända ett brev till Hovrätten i Skåne och Blekinge med meddelande om att ”Kull genast bör i häkte inmanas, och vilje altså härmed i nåder anbefalla Eder att om verkställighet af detta Wårt beslut föranstalta”.¹¹ Den slutliga domen, som även innebar böter om 20 riksdaler för vanvördighet mot domstolen, kom att slå hårt mot familjen. Kull sökte snart nog kungens nåd, liksom även hans hustru och många innevånare i Skåne och Blekinge län för hans räkning; I akten finns noteringar om

⁸ Carl Martin Lundgren, *urn:sbl:9826, Svenskt biografiskt lexikon (art av Olle Franzén)*, hämtad 2025-03-04; Yngve Lyttkens, *Var kommerserådet mördare?* (Stockholm: Bonniers, 1958).

⁹ *Ibid.*; Åke I Kull, *Anförande af ombudsmannen Åke I. Kull till kämnersrätten i Ystad, uti målet, angående det emot handlanden, nu mera commerccerådet C.M. Lundgren instämde åtal, enligt hwilket denne senare, den 13 september 1809, skall piskat drängen Håkan Nilsson, för att förmå honom åtaga sig en af Lundgren föregifwen stöld [...]. Tillika med Högl. Kongl. hofrättens utslag af den 22 juli 1828, uti åtal emot bemälda herr Lundgren* (Malmö: 1831).

¹⁰ *Aftonbladet* 11 december 1834.

¹¹ Kongl. Majt Justitie Revisions Expeditionens Registratur 1834, juli–december, s. 764.

nådeansökningar vid sammanlagt tio olika tillfällen. Carl XIV Johan lät vid sitt utslag 7 februari 1835 emellertid meddela att han inte såg sig kunna förutna Kull någon nåd.¹²

Då domen vunnit laga kraft transporterades Kull till Ystad för att i Kåmnersrätten avlägga sin avbön inför den kränkte Carl Martin Lundgren. Därefter föranstaltades om hans transport till Danmark. Malmö tidning, en av många lokaltidningar som följt dramat, ger en lakonisk kommentar till läsarna om hans fortsatta öde;

Han äger således numera icke något hemland, utan blir öfverallt en fremling, som blott får nöja sig med att minnas hwad han ägt, men för alltid förlorat. Att gå i landsflykt är onekligen ett bland de svåraste straff, och den landsflyktige finner merendels endast, fjerran från de sina, hwad hans fädernesland nekat honom – eller en graf och en jordtorfa som gömmer hans stoft.

Då det gällde Kulls unga hustru, säger sig tidningen ha hört att hon var stadd i mindre goda omständigheter.¹³ Kull medgavs flera år senare att återkomma till Skåne, först med en beviljad nådetid om ett år, så småningom mer permanent. Sitt hemlän fick han dock inte lämna och inte heller återfick han äran, trots återkommande försök att få full benådning.¹⁴

1.3 Brytningstid under tidigt 1800-tal

Med dagens ögon kan det tyckas svårbegripligt hur de inledningsvis redovisade förseelserna, under början av 1800-talet, kunde väcka sådana reaktioner från samhället. Hur kunde statsmaktens och kyrkans reaktion bli så kraftig och leda till så långtgående straff, med åberopande av en daterad lagstiftning från 1734.¹⁵ I det första fallet ett religionsbrott till följd av en fakta-sökande och lätt ironisk beskrivning av Kristi Himmelsfärd, i det andra en ärekränkning mot en av samhällets stöttepelare. Reaktionerna från vanligt folk lät heller inte vänta på sig. Redan då väckte domarna starka känslor och det är inte förvånande att användningen av påföljden landsförvisning kom att ifrågasättas.

Det begynnande 1800-talet var i flera avseenden en brytningstid. Det Europeiska inflyttandet, revolutionära idéer, Napoleonkrigen, Gustav IV Adolfs och regimens oförmåga och brist på legitimitet gav avtryck som förebådade statsvälvning, omställning och förnyelse även i Sverige. Synen på religion, brott och straff hade påtagligt förändrats. De två inledande rättsfallen utgör exempel på att då lagens bokstav följdes, kom de hårda domar som kvävde friheten att tänka och tro efter egen övertygelse att sakna folkligt stöd. Samhällsutvecklingen under denna tid präglades av omfattande och accelererande förändringar. Inte enbart i den fortgående sekularisering som skedde, utan i en mängd andra avseenden.

Nationalstaternas framväxt, spirande men därefter kollapsande skandinavism, teknologisk utveckling, industrialisering från mitten av 1800-talet, demografisk utveckling, urbanisering, näringsfrihet och frihandelstänkande, framväxande parlamentarism, partiväsande och folk-rörelser med krav på religionsfrihet, demokratisering och ökade rättigheter utgör några av de

¹² Högsta domstolens besvärslarium, 2 januari 1835, s. 2 med hänvisningar, se även *Helsingborgsposten* 21 februari 1835.

¹³ *Malmö tidning* 21 februari 1835.

¹⁴ Lyttkens 1958, s. 167.

¹⁵ 1734 års lag, missgärningsbalk, I: Sveriges rikets lag: gillad och antagen av riksdagen år 1734.

starka drivkrafter som i grunden ledsagade samhällets förändring. En liknande utveckling pågick också i Norden och andra delar av Europa.

Framväxten av den svenska nationalstaten kännetecknades även av en tilltagande konsolidering mot mer ändamålsenliga och effektiva institutioner. Domstolsväsendet hade byggts ut men också centraliserats och professionaliserats. En Högsta domstol kunde sedan slutet på 1700-talet överpröva hovrätternas domar. Ofta sänktes de hårda straff som underrätterna dömde ut. Brottsligheten, i alla fall den registrerade, var ännu låg. Sammantaget fanns flera indikationer på att samhället utvecklades i civiliserande riktning.

Nya förhållningssätt utvecklades mellan staten och invånarna. Undersåten under tidigmodern tid hade begränsade möjligheter till inflytande och påverkan annat än i ett lokalt perspektiv. Kanaler till den centrala makten fanns visserligen, främst genom supplikrättigheter och ståndsriksdag, där även de självägande bönderna sedan länge varit representerade. Det var unikt i dåtidens Europa. Den agrara befolkningen och växande skaror av obemedlade i städerna levde dock under knappa förhållanden och saknade reellt inflytande. Krav ställdes även från en framväxande medelklass och nya eliter utanför ståndsrepresentationen. Revolutionära stämningar i mitten av seklet kom Europas etablerade makteliter att ställas inför nya krav och realiteter. Det förde med sig stor oro och perspektiven förändrades. Medborgaren som begrepp åtföljdes av förväntningar om nationell delaktighet och intalad stolthet över att tillhöra en god nation. Folkrörelser och politiska grupperingar ställde å sin sida krav på ekonomisk och ideell frihet, reellt inflytande och bättre ekonomiska förutsättningar. Under 1820-talet hade det börjat utvecklas en liberal press i de större städerna. Kopplingar fanns till reformvänliga delar av ständerna och liberalt inriktade författare.

Den första vågen av industriell utveckling under 1850-talet skedde inom flera branscher, som exportinriktade sågverk, textil- och verkstadsindustri. En rad reformer hade sjuösatts – folkskoleförordningen 1842, skråväsendets avveckling 1846 och fattigvårdsförordningen 1847, som tillät fri flyttningsrätt inom landet. Detta ledsagades av en institutionell utveckling och ett förhållande mellan stat och marknad som på sikt skapade förutsättningar för en fortsatt industrialisering. Statskyrkan hade fortfarande en stark ställning, men sekulära inslag fanns. De traditionella skyddsneten i agrarsamhället behövde kompletteras med nya sociala arrangemang, ledsagade av en representationsreform och framväxande parlamentarism mot seklets andra hälft. Statens roll kom inte att minska, utan tvärtom att fortsatt utvecklas, men inte på det gamla enhetssamhällets villkor.¹⁶

1.4 Föråldrad lagstiftning och starka band mellan stat och kyrka

Den starka svenska kopplingen mellan stat och kyrka, enhetsstaten, hade varit fast etablerad sedan reformationen. Alltsedan Uppsala möte 1593 rädde så gott som religiös enhet i landet, där staten skyddade kyrkans värderingar, samtidigt som kyrkan utgjorde ett följsamt verktyg i statens tjänst. Det innebar också en ömsesidighet i den reglerande och lagstiftande verksamheten. Upplysningstiden hade inneburit påfrestningar på denna ömsesidighet, liksom

¹⁶ Se t. ex. Lars Magnusson, *Den synliga handen. Nation, stat och det industriella bygget* (Stockholm: SNS, 2005) och Svante Nordin, *Sveriges moderna historia* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019), s. 49–70.

senare liberala strömningar.¹⁷ Den kyrko- och straffrättsliga lagstiftning som gällde var av gammalt datum, i början av 1800-talet blev de i allt högre grad obsoleta. Lagstiftningens struktur, övergripande syn på brottslighet, brottslingar och påföljder var starkt präglade av en tidigare fas i samhällets civilisering. Ännu gällde en lagstiftning från början av 1700-talet, med påtagliga rötter i 1600-talet. Det gällde kyrkolagstiftningen såväl som straffrätten. Likartade förhållanden rådde också i andra länder med ännu gällande äldre strafflagstiftning. Diskussioner fördes och ambitioner fanns på många håll att reformera regelverken för en ny tid.

Lagstiftningsarbete med omtag från grunden var, då som nu, ingen snabb affär. När det äntligen blir färdigt, har tiden ofta åter förflyttat sig. Det gällde inte minst straffrätten, som ju naturligen alltid ”bär det förflutna med sig”.¹⁸ Den gällande strafflagstiftningen i Sverige utgjordes av 1734 års missgärningsbalk och straffbalk, med dess starka koppling till gudstro och retribution, hämnd och straff. Till lagstiftningen hörde även Olavus Petris domarregler från första halvan av 1500-talet.¹⁹ Kyrkolagstiftningen vilade på 1686 års kyrkolag med krav på allas tillhörighet och bekännelse till den evangelisk-lutherska statskyrkan.²⁰

En mer omfattande straffrättsreform var starkt påkallad och förberedelser för detta diskuterades på allvar i samband med fastställandet av 1809 års regeringsform. Regeringsformen hade tillkommit i rask takt och bar inom sig inslag som senare skulle komma att vålla diskussioner kring religionslagstiftningen. Regeringsformen innehöll en framåtsyftande paragraf, som kunde tolkas som att individens samvete var hans eget, där staten och kungen inte skulle styra. I verkligheten var det dock ännu tvärtom. Avfall från den evangeliska läran var ännu kriminaliserat, med stränga påföljder som landsförvisning för konvertiter och dem som ordnade bönemöten utanför statskyrkan.

1.5 Disposition

Avvecklingen av påföljden landsförvisning i den svenska lagboken utgör kulmen på en lång utvecklingslinje kring förnyelsen av svensk straffrätt under 1800-talet. Arbetet accelererade under 1850- och 1860-talens ståndsriksdagar, som utgör tyngdpunkt i en kronologisk skildring av denna process. Inledningsvis ges i kapitel 2–4 en presentation av uppsatsens problemställning, teoretiska utgångspunkter, nyttjade källmaterial och metoder. Därefter följer i kapitel 5 en beskrivning av tidigare forskning inom det straffrättsliga området och inom det i detta sammanhang anknyttande fältet religionslagstiftning och striden för ökad trosfrihet i Sverige.

En bakgrundsbeskrivning görs i kapitel 6–7 för att ge den kontext som behövs för de skeenden som utspelade sig under slutskedet av arbetet för en ny strafflag. Det gäller dels själva påföljden landsförvisnings karaktär och historiska tillämpning, dels något om de samhällsförändringar som präglade perioden med den civilisering och sekularisering som utgör centrala perspektiv för framställningen. Större legala reformer utgör långsiktiga projekt, och för att rätt

¹⁷ Per Dahlman, *Kyrka och stat i 1860 års svenska religionslagstiftning*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2009), s. 13–14.

¹⁸ Claes Lernestedt, *Kriminalisering. Problem och principer*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 2003), s. 35.

¹⁹ Carl-Gustaf Andréén, ”Brott och straff”, i *Föribistringar och förenklingar*, festskrift till Anders Piltz (Lund: Lunds universitet, 2008), s. 47.

²⁰ Dahlman 2009, s. 14.

förstå förutsättningarna för förändringsarbetet ges i kapitel 8 en fördjupad bakgrundsbeskrivning kring det förberedande lagstiftningsarbete som pågick under dryga 50 år, räknat från regeringsformen 1809 och den inledande lagkommitténs arbete. Här tillämpas också översiktligt den analysmodell som sedan kommer att nyttjas för det egentliga källmaterialet under den avslutande tioårsperioden. Bakgrundsskildringens omfattning utgör ett medvetet val, för att fånga reformarbetets långsiktiga karaktär och de processer som analysen söker fastlägga.

Uppsatsens tyngdpunkt ligger i skildringen av riksdagarna och Högsta domstolen 1853–1863, de fem kapitlen 9–13. Kapitlen avslutas med sammanfattningar och delanalyser utifrån den använda modellen, i kapitel 14 ges därefter en avslutande sammanfattning och analys.

2 Problemformulering

2.1 Syfte och frågeställningar

Avkriminalisering av religiöst fritänkande diskuterades intensivt under början och mitten av 1800-talet mot bakgrund av det i många ögon oproportionerliga straffet landsförvisning för allvarliga sådana brott. Det kunde tillämpas på dem som i ord och handling avföll från den evangeliska statskyrkan, eller missionerande och anordnade bönemöten utanför den etablerade kyrkan och kyrkoordningen. Den politiska debatten kom slutligen att leda till beslut om ökad religionsfrihet, där religiösa tolkningar och uttryck utanför statskyrkan till betydande del avkriminaliserades. Den ingripande påföljden landsförvisning försvann därmed för de religiösa brotten och några år senare även för övriga brott där straffet använts. Dessa andra typer av ”grova brott”, där landsförvisning funnits i straffskalan, kom att få andra påföljder.

2.1.1 Syfte

Landsförvisningen förknippades under 1850-talet med överhetens och kyrkans försök att kväsa fria röster och olikänkade genom att avlägsna dem ur landet. Därigenom kunde man skydda sig från upplevda inre hot mot den bestående ordningen. Det gör påföljden intressant ur ett förändringsperspektiv. När och hur initiativ togs till utfasning av straffet, kan ge ledtrådar till den civilisering, humanisering och sekularisering av samhället som skedde under denna period. Det är också syftet med denna uppsats, att i sitt sammanhang klargöra detta genom att närmare analysera formerna och drivkrafterna för påföljden landsförvisnings utmönstring ur svensk rätt.

2.1.2 Frågeställningar

Den historiska frågeställning jag konkret önskar belysa och analysera är hur en avkriminalisering av avvikande religiösa uppfattningar och handlingar sammanföll och interagerade med en mer allmän humanisering av den ålderdomliga straffrätten. En sådan straffrättslig diskussion om humanare påföljder, där hämnd och vedergällning ersattes av tankar om prevention och rehabilitering, pågick nämligen sedan en längre tid i Europa och i Sverige. Tydligast tog sig detta uttryck i juridiska och ideella diskussioner kring straffformer, om fängelse som ersättning

för kropps- och dödsstraff, men även att ett utbyte av påföljden landsförvisning borde ske mot andra typer av straff.

Fokus för uppsatsen är således hur avvecklingen av landsförvisning som påföljd för vissa allvarliga religiösa och andra brott kom att genomföras, vilka drivkrafter, aktörer och avgörande händelser som hade särskild betydelse. Diskussionen om straffets olämplighet kom att föras samtidigt som kraven på ökad religiös frihet tilltog. Frågorna blev på detta sätt sammanflätade, eftersom förvisningsstraffet så småningom främst användes för att bestraffa religiösa avvikare. Sammantaget kan svaren på dessa frågor bidra till förståelsen och analysen av den civilisering, humanisering och sekularisering som skedde i 1800-talets Sverige. Straffrättens utveckling utgör ett bra exempel på en avgränsad men ändå genomgripande samhällsförändring. Valet av just påföljden landsförvisning kan motiveras på flera sätt. Det utgjorde ett straff med lång tradition och hade en starkt symbolisk betydelse i sitt värnande av enhetsstat och kyrka. Den svenska tillämpningen av straffet har inte heller behandlats forskningsmässigt tidigare då det gäller 1800-talets förändringsskede. Samtidigt kan landsförvisning i sin tillämpning spegla centrala aspekter på samhällets människosyn och civilisering. Det indikerar också hur samhället såg på religiösa ”brott” och den betydelse kyrkan hade i tid av en pågående sekularisering.

Uppsatsen fokuserar på vissa källmaterial och delområden. Vilka var argumenten kring de straffrättsliga aspekterna respektive kampen för ökad religionsfrihet från statsledning, domstolar och inom den gamla ständsriksdagen? Vilka var de huvudsakliga aktörerna? Hur ställde sig företrädare för statskyrkan? Vilka roll intog tidningar och litteratur i debatten? Hur såg den övergripande kontexten ut?

I studien granskas riksdagens debatter och lagstiftande insatser kopplat till juristernas fortgående beredningsarbete och de opinionsyttringar som speglas genom press och samtida litteratur. Processen mot förändring följs med särskilt fokus då den drevs under det sista decenniet innan förvisningsstraffet helt kom att avvecklas som påföljd. För att rätt förstå de skeenden som uppsatsen inriktas mot, ges viss fördjupad redovisning även av bakgrunden. Där beskrivs kontext och händelseutveckling under det tidiga 1800-talet, särskilt med avseende på samhällsförändring, straffrättsliga diskussioner och hur straffet landsförvisning tidigare hade tillämpats.

2.1.3 En grundläggande hypotes prövas

- *Den religiösa frihetsdiskursen var mer avgörande än idéer om juridisk liberalisering och straffrättens omdaning då det gällde avvecklingen av påföljden landsförvisning.*

Det kan också uttryckas som att den politiska och ideella kampen för ökad religiös frihet påskyndade straffrättens humanisering, i vart fall avvecklingen av påföljden landsförvisning, som kunde tillämpas för allvarliga religiösa brott. Frihetskampen kan ha utgjort en katalysator, som snabbare drev fram en humanare lagstiftning än juristernas metodiska och långsiktiga arbete med att förnya och modernisera regelverket.

2.2 Perspektiv och processer

En rad olika perspektiv eller delprocesser kan anläggas på den ideella och straffrättsliga utvecklingen, jag har valt att koncentrera mig på två. En lågmäld juridisk och en mer högljudd, kampen för ideell och religiös frihet. De möts i övergripande förändringsambitioner mot ökad civilisering, där samhället humaniseras och successivt ökar sin tilltro till individen. Det kommer till uttryck i ökad frihet i trosfrågor, politisk och ideell representation, ekonomi och förändring av samhället. I detta deltar en rad aktörer, som strävar efter förändring, har eller önskar makt och inflytande. En del drivs av principer och föreställningar om hur samhället bör se ut, andra är övertygade om att den frågan redan är huggen i sten och att avsteg leder till avgrunden.

Tablå 1. Studerade perspektiv och processer för avveckling av påföljden landsförvisning.

Perspektiv	Karaktär	Studerad målsättning	Processer
Reformerad straffrätt	Legal	Avveckla landsförvisning som påföljd	Uppifrån
Religiös frihet	Religiös och liberal	Avkriminalisera vissa religiösa brott	Uppifrån och nedifrån

Tablå ovan lyfter fram de två perspektiv jag önskar analysera i den svenska civiliseringsprocessen vid denna tid. De båda perspektiven möts i de långdragna försöken att avveckla straffet landsförvisning. Drivkrafterna kan synas ha helt olika ursprung. En reformerad straffrätt drivs sedan länge av juridisk expertis med stöd av liberala strömningar inom det etablerade samhället utifrån politiska, filosofiska och pragmatiska utgångspunkter. Kraven på ökad religiös frihet kan mer ses som en rörelse i samhället, frågan drivs ur ett underifrånperspektiv men har även stöd hos liberala krafter i riksdagen. En växande rörelse av religiösa uttryckssätt som inte alltid ryms inom statskyrkans form växer fram, med inspiration både inom och utom kyrkan. Kraven på ökad frihet upplevs hotande från den gamla enhetsstatens företrädare och skapar reaktioner från kyrka och konservativa krafter, men får också stöd från delar av etablissemanget.

Studiens fokus ligger, som framgått ovan, på den avslutande period som föregick att påföljden landsförvisning till slut försvann, en tioårsperiod inför 1864 års beslut om en ny strafflag. Denna period representerar en avgörande del av en lång process på den mångfacetterade väg som tog sin början redan under det föregående seklet. Striden för religiös frihet fortsatte även lång tid därefter, under nya politiska villkor, med nya krav och ändrade förutsättningar. Det gjorde även arbetet för en fortsatt reformering av straffrätten. Studien innebär därmed en nödvändig begränsning till ett tids- och faktamässigt utsnitt av en större verklighet. Det är ju också det normala i historiskt kunskapssökande, att betrakta bitar i en större helhet. Målsättningen är att i begränsningen ändå kunna lyfta fram en intressant historisk pusselbit, i detta fall från civiliseringsprocessen i mitten av 1800-talet. Ytterligare avgränsningar gäller valet av källmaterial i denna händelsekedja. En närmare beskrivning ges i senare avsnitt.

3 Teoretiska utgångspunkter

Min teoretiska utgångspunkt kan närmast benämnas som socialkonstruktivistisk. Samhällets socialt bestämda strukturer och institutionaliserade mönster kan analyseras med utgångspunkt i begrepp som makt, straff, stimulanser och social förändring. Processer, snarare än strukturer betonas, hur en förändring mot religionsfrihet och samhällssanktionerad humanare straffrätt och sociala uppfattningar om detta utgör inslag i en fortgående civilisering, sekularisering och etablering i språklig och praktisk form.

Tablå 2. Bestämningar av centrala begrepp enligt SAOB. Relevanta betydelser har lyfts ut och förts vidare som utgångspunkt för analysen av källmaterialet. Humanisera ses härvid som en delmängd av begreppet Civilisera. Se Tablå 4.

Begrepp	Betydelse enligt SAOB	Referens i SAOB
Civilisera	(1) Bibringa förfining och bildning. (2) Införa ett ordnat samhällsskick och i allmänhet en högre kultur, uppfostra. (3) Bibringa, uppfostra till ett anständigt, hyfsat sätt att skicka sig, hyfsa.	Spalt C 248, band 5, 1905
Humanisera	(1) Förvandla något så det närmar sig motsvarande ämne i människokroppen. (2) Anta mänsklig gestalt, egenskaper, förmänskliga. (3) Göra human, förläna sann mänsklighet, civilisera, hyfsa.	Spalt H 1374, band 11, 1932
Sekularisera	(1) Låta återgå till världsligt stånd, bli lekman. (2) Flytta kyrklig besittning till världslig. (3) Minska det kyrkliga, andliga, religiösa inslaget, prägeln, förvärldsliga, avkristna.	Spalt S 1776 band 25, 1966

De begrepp som används för att analysera de samhällsuttryck som är i fokus för uppsatsen – förändring av straffrättens påföljdssystem, ytterst landsförvisningsstraffet – har ringats in med tre riktninggivande angivelser; Civilisering, humanisering och sekularisering. Vi kan närma oss begreppens betydelse utifrån angivelserna i ovanstående tablå. Det kommer därefter att utvecklas utifrån mer forskningsmässiga utgångspunkter.

Den begreppsmässiga debuten av begreppet civilisering och dess underbetydelser på svenska anges till mellan mitten av 1600-talet och mitten av 1800-talet. Humanisera, som framstår som en delmängd under begreppet civilisera, var ett begrepp som började användas något senare, från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet. Inom straffrätten kan man tala om humanitetsprincipen, en av de grundläggande rättsprinciper som blev bärande i lagstiftningsarbetet under det nu aktuella reformarbetet mot en ny strafflag under första delen av 1800-talet.

Principen innebär att samhällets påföljder mot den enskilde inte bör sträcka sig längre än nödvändigt.²¹

Begreppet sekularisera etablerades på 1700-talet och fick fler betydelser under 1800- och 1900-tal. Den sistnämnda betydelsen (3) etablerades på 1870-talet, begreppet sekulariseringsprocess först 1929.²² I följande avsnitt kommer respektive begrepp att diskuteras något utifrån sin forskningsmässiga konkretisering och tillämpning. Avslutningsvis beskrivs hur begreppen kan appliceras på det straffrättsliga skeende som är i fokus för processen och uppsatsen.

3.1 Civilisering och humanisering

Civiliseringsbegreppet brukar inom samhällsvetenskaplig och historisk forskning relatera till sociologen Norbert Elias' tidiga verk *Sedernas historia* med påföljande publikationer på tyska från perioden före och under andra världskriget.²³ Begreppet civilisering anknöt han främst till en förändrad personlighetsstruktur hos individer. Ökande självkontroll, eller impulskontroll, kunde observeras och denna utveckling tillskrevs bland annat utvecklingen av starkare centrala samhällsliga strukturer för makt och kontroll. Den centrala makten monopoliserade våldsutövningen och gjorde det på ett alltmer professionellt sätt. Anpassning av individers språk och uppträdande skedde gradvis genom ökad självkontroll. Det tog sitt ursprung vid maktens centrum och spred sig sedan till folk i gemen. Denna självkontroll innebar även en ökad medvetenhet om sig själv, därmed även en ökande individualisering. Elias betonade att individ och samhälle måste ses ”inte som två skilt existerande objekt utan olika men oskiljbara aspekter av samma människor, och att båda aspekterna [...] är inbegripna i en strukturerad omvandling.”²⁴ Båda har karaktären av processer, där båda förändras över tid. Förändring ser Elias som ett normalt karaktärsdrag hos samhället.

De konservativa krafter som i alla tider har protesterat mot samhällets förändring håller upp ”en idealbild av ett bättre förgånget”, vilket ofta också var kopplat till förändrade betingelser för egna kompetenser och utkomstmöjligheter. Det innebar att 1800-talets förindustriella maktelit, liksom de bredare lagren av dåtida agrar befolkning och hantverkare, kunde försöka bromsa den process som begynnande industrialism och förändringspositiva drev vidare.²⁵

Begreppet civilisation var för Elias olika nivåer av teknologi, vetenskap, beteende, religiösa idéer, seder med mera. Här ingår även straffrätten i ett samhälle, även om Elias inte ägnat det så stort intresse. Sammantaget såg han dessa olika nivåer eller företeelser som ett uttryck för västerlandets självmedvetande, nationalmedvetandet, vilket kunde ta sig litet olika uttryck i olika stater (”kultur”).

Utifrån Elias begreppsapparat har senare forskning utvecklat förståelsen genom att lyfta fram olika kategorier av civilisering – främst materiella förbättringar respektive utveckling av människors inbördes relationer. De svenska forskarna Arne Jarrick & Johan Söderberg har betonat det senare och definierar, till skillnad från Elias, civilisering i första hand som en process

²¹ Lernestedt 2003, s. 103; Erland Aspelin, *Straffets grunder – historisk bakgrund*, SvJT 1999, s. 115.

²² För den fullständiga bestämningen hänvisas till respektive term i Svenska Akademiens ordbok, SAOB.

²³ Norbert Elias, *Sedernas historia* (Stockholm: Atlantis, 1989). Del I av Norbert Elias civilisationsteori. Första tyska upplagan utkom 1939.

²⁴ *Ibid.*, s. 31–32.

²⁵ *Ibid.*, s. 40.

mot ökande ömsesidigt hänsynstagande genom utvecklad empati och etiska principer. En sådan utgångspunkt används även för detta uppsatsarbete. Fyra centrala aspekter urskiljs; Respekt för människoliv, omsorg om svaga grupper, rätt till likvärdig behandling respektive personlig autonomi och tolerans.²⁶ Jarrick & Söderberg hävdar bland annat att en humanisering och ökad respekt för människovärdet under senare delen av tidigmodern tid inte kan återföras till förändrad lagstiftning, straffrätten förändrades i grunden först senare. Mot detta kan naturligtvis den praktiska verkligheten anföras, att en anpassning faktiskt skedde längs vägen och att diskussioner bland ledande jurister under lång tid även beaktade det humanistiska perspektivet. Det kunde ta sig uttryck i att högre rättsinstanser fick leuterera påföljder, dvs. fastställa mildare domslut än vad som angavs i den gamla lagboken från 1734. Nådeinstrumentet gav också regenten sådana möjligheter, vilket sammantaget gav en förändrad praxis för vissa typer av brott och påföljder.

Som förklaringar till den ökande civiliseringen lyfts bland annat urbaniseringen, där det i dåtidens Stockholm syntes en ökande tolerans mellan obekanta människor. Betydelsefull var även sekulariseringen i termer av kyrkans minskande inflytande över individen, en mer personlig religiositet. Den ökande skrivkunnigheten tillmäts också betydelse. Under 1700-talet utvecklades ett rättssystem där även personer från resurssvaga sociala strata kunde göra sig gällande, med andra ord en stärkt rättssäkerhet. Det skedde under en tid då även de kyrkliga straffen minskade i omfattning.²⁷

Dämpad våldsutövning i samhället och minskande traditionella religiösa föreställningar kan tillsammans med ökad respekt för människovärdet ge underlag för indikatorer vid studiet av straffrättslig civilisering vid denna tid. Det belyses av tidigare forskning kring civilisering i olika svenska regioner under perioden 1750–1870. Då befanns bland annat agrar-sociala skillnader mellan regioner samt formering av tidiga folkrörelser anknyta till sådana indikatorer. Ytterligare bidragande faktorer som lyfts fram för civiliseringen är marknaden och arbetsdelningen, liksom statens påverkan.²⁸

Jarricks & Söderbergs definition av civilisering, eller snarare operationalisering av använda begrepp, har ifrågasatts av Dag Lindström. Han diskuterar andra tolkningar av våldsanvändningen över tid, liksom svårigheter att fastställa graden av affekt och empati i historiska samhällen. Lindström berör bland annat vikten av att också lyfta fram religionens betydelse i dessa förklaringar. Religionens betydelse är för övrigt något som en del forskare anser att också Norbert Elias behandlade alltför styvmoderligt.²⁹ Vi bör alltså ställa oss frågan om religionen kan ses som en integrerad del av civiliseringen, eller om det i stället är sekulariseringen (se nedan) som utgör en bidragande orsak? Ytterst skulle det för den aktuella frågeställningen kunna innebära att det finns en motsättning, alternativt en synergi, mellan den evangeliska statskyrkan och en liberaliserad straffrätt.

²⁶ Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850* (Stockholm: Stockholms förlag, 2001), s. 9 f.

²⁷ *Ibid.*, s. 14–19.

²⁸ Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750 – 1870. En regional analys*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 1993).

²⁹ Dag Lindström, "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?", *Historisk tidskrift* 124:2 (2004), s. 261–272; ytterligare kommentar i samma volym, s. 289–290. Se även Andrew Linklater, "Religion and civilization in the sociology of Norbert Elias: Fantasy–reality balances in long-term perspective", *History of the Human Sciences* 36:1 (2023), s. 56–79.

Långsiktiga mönster i brottsfrekvens har nyttjats för att bedöma civiliseringens karaktär under en historisk tidsperiod. Det anknyter till den förändring i affektkontroll som Norbert Elias hävdade, med en konstaterat nedåtgående utveckling av våldsbrotten i Sverige under tidig-modern tid. Ett flertal studier på detta tema har gjorts sedan 1980-talet. Forskningen har i regel anlagt antingen ett vertikalt perspektiv (maktens restriktioner påverkar utvecklingen) eller ett mer horisontellt (goda seder sprider sig av egen kraft i befolkningen).³⁰

Norbert Elias intresserade sig för dikotomin barbari – civilisation, och hävdade i senare arbeten att dessa inslag kunde existera parallellt i ett samhälle, på olika nivåer, övergripande organisatoriskt och/eller på det individuella planet. Tyskland under andra världskriget har lyfts fram som ett exempel på detta, där våldsanvändningen tog sig oanade uttryck, men på ett mer tekniskt och kyligt opersonligt sätt än tidigare. Denna typ av utvecklingssteg och processer intresserade Elias;

His theory of civilizing processes was above all concerned with the *problem* of when and how civilization takes place, an analysis of the extent to which we have come to treat each other more humanely [...].³¹

Det ligger väl i linje med syftet också för denna uppsats.

3.2 Sekularisering

Sekularisering står för en minskning av det andliga och religiösa, till förmån för ett ökande för-världsligande. Det kan också betraktas som en förflyttning av makt och inflytande. Upplysnings-tiden under 1700-talet och en begynnande avmystifiering av tillvaron brukar anges som start-punkt för den sekularisering som kännetecknat utvecklingen i Sverige. Den kyrkohistoriska forskningen har uppmärksammat detta trendbrott, en period då kyrkans makt börjat svikta. Man pekar på en försvagning av de kyrkliga sederna, inledningsvis i Stockholm. Indikatorer som antal kyrkobesökare, dopfrekvens och nattvardsgång pekar alla på en nedgång, vilket för-stärktes under det tidiga 1800-talet. Regionala skillnader har påvisats, liksom ståndsmässiga, där adeln tidigast kom att distansera sig från traditionella religiösa uttryck. Forskningen rappor-terar även om en alltmer sekulariserad och mer human straffrätt. Det tog sig uttryck i en för-ändrad syn på till exempel självmord, psykisk sjukdom och kvinnans ställning. Här spelade upp-lysningen och de framväxande naturvetenskaperna en betydande roll. Den förändrade synen på statskyrkan kombineras under denna tid med framväxande väckelserörelser och en ökad produktion av och tillgänglighet till böcker och småskrifter. En växelverkan mellan uttrycken för avkristning och väckelse har påtalats i sådana studier. Sekulariseringen av samhället var en process som pågick ungefär samtidigt i flera västeuropeiska länder.³² Viss forskning kan ge stöd

³⁰ Börje Bergfeldt, *Den teokratiska statens död. Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 1997), s. 4–11.

³¹ Robert van Krieken, "Norbert Elias and process sociology", i *Handbook of social theory*, red. George Ritzer & Barry Smart (London: Sage, 2001), s. 365.

³² Bergfeldt 1997, s. 15–20.

för att det svenska samhället blev mindre auktoritärt i skiftet mot 1800-talet och kom att förändras i mer tolerant riktning.³³

Straffrättens historiska utveckling, där samhället i ökande grad tar ansvar för privaträttsliga individuella kränkningar, innebar att förhindrandet av olika gärningstyper blev ”allas vår sak”.³⁴ Hit hörde ännu i 1734 års strafflag kränkningar mot Gud och kyrkan, liksom den förmodade kränkning som sådana handlingar åsamkade innevånare i gemen. En avkriminalisering av sådana religiösa brott, vilket diskuterades under 1800-talet, kan då ses som ett uttryck för sekularisering.

Sekularisering kan också uttryckas som en utveckling mot att religionen minskar eller upphör som samhällskultur, och i stället främst bärs av den enskilda människans tro.³⁵ Tecken på sådana förhållanden kan fångas upp i analysen av källmaterialet. Sekulariseringen kan historiskt ha inneburit en frigörelse från den lutherska kyrkans trostvång i Sverige. Detta ledde till en ökning av den idémässiga och ideologiska mångfalden. Här pekar forskningen på att detta också utgör ett inslag i civiliseringsprocessen.³⁶

Sekularisering kan också förstås som en flerdimensionell process, som tar sig varierande uttryck i olika delar eller nivåer av samhällslivet såväl som i den enskilda människans liv. Det handlar om i vilken utsträckning religionen skapar ”självbilden” eller är beteendepåverkande för merparten av samhällsuttrycken, merparten av befolkningen eller i merparten av individens egna beteende. Utgör de religiösa symbolerna och uttrycken en välkänd del av vardagslivet? En sådan mer svårgrädd definition av sekularisering och den förändring som skett har presenterats av Hugh McLeod. Han betecknar perioden mellan de revolutionära stämningarna i Europa i mitten av 1800-talet fram till första världskrigets utbrott som en särskilt viktig period i processen mot ökad sekularisering.³⁷

Den nu aktuella studien inriktas inte på sekulariseringen i sig under den tidsperiod som omfattas. Däremot kan sekulariserande inslag i den straffrättsliga utveckling som är i fokus – avvecklingen av påföljden landsförvisning – identifieras och ha sitt intresse. Sekularisering kan manifesteras och analyseras på olika nivåer i samhället. Det gäller en övergripande samhällsnivå, organisationsnivån, samt en mer individuell nivå.³⁸ Hypotetiskt kan sekulariseringens betydelse under en given tidsperiod vara påtaglig på övergripande nivåer, samtidigt som det på den individuella nivån inte behöver få samma genomslag. Ett exempel på det kan vara hur statskyrkan gradvis förlorar dominans och uppgifter, då staten och dess sekulära institutioner tar över. Den tilltagande kampen för religiös frihet under denna tid kan då definieras som en religiös motkraft av icke-sekulär karaktär. Analysen av källmaterialet ger anledning att återkomma till denna diskussion.

³³ Ibid., s. 190.

³⁴ Lernestedt 2003, s. 192.

³⁵ Hanne Sanders, *Bondebevaekelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 1995), s. 314.

³⁶ Bergfeldt 1997, s. 4.

³⁷ Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914* (New York: St. Martin's Press, 2000), s. 14–15.

³⁸ Se t. ex. Magnus Hagevi, ”Efter sekulariseringen: förändrade religiösa värden mellan generationer”, *Soc. vetensk. Tidskr.* 3–4 (2009), s. 279–299.

3.3 Straffrättsliga perspektiv

Den så småningom fastlagda humanitetsprincipen inom straffrätten har redan berörts. Dess genomslag under tidigmodern tid i Europa och Sverige märktes främst under upplysningstiden. Enligt Erik Anners finns det således en stark tendens att inom straffrätten ”betona upplysningstidens strafflagsreformer såsom uttryck för en humanitär reformrörelse”. Det kunde ses som en reaktion mot grymheten och godtyckligheten i tidigare rättsskipning. Här refereras ofta till Charles-Louis de Secondat Montesquieus och Cesare Beccarias liberala och humanitära doktriner. Den senare hävdade till exempel samhällets rätt till bestraffning inom ramen för rättvisa och mänsklighet. Han kombinerade detta synsätt med en rationell utgångspunkt, att straffet skulle innebära ”mesta möjliga avskräckning förenad med minsta möjliga fysiska lidande.” Humanitetsprincipen har därför förknippats med just upplysningfilosoferna.³⁹

En intressant notering är att Norbert Elias endast i ringa utsträckning relaterade sin teori om civiliseringsprocessen till straffrätten. Här har inte minst den framväxande disciplinen historisk kriminologi byggt mycket forskning kring kriminalstatistik och straffformer över tid. Kunskap om de straffrättsliga perspektiv som utgjorde grunden för det reformarbete som diskuterades under första delen av 1800-talet är viktig för förståelsen av hur civiliseringsprocessen kom att innebära att landsförvisningsstraffet slutligen försvann. Perspektiven kring detta fördjupas under avsnitt 5.1 om tidigare forskning i straffrättsliga frågor, och behandlas därför inte vidare i detta sammanhang.

4 Källmaterial och metod

Studien nyttjar olika typer av källmaterial, där framställning och analys bygger på en kronologisk och parallell redovisning i uppsatsen. Det är i huvudsak två typer av källmaterial som ligger till grund för arbetet;

- (1) Riksdagstryck med förarbeten.
- (2) Opinionsbildande och kommenterande skrivelser i dåtidens tidningar och skrifter.

I begränsad utsträckning används även domar om landsförvisning i Högsta domstolen som källmaterial.

4.1 Tidsmässig avgränsning

En tidsmässig ram för en vidare diskussion sätts till perioden från 1809 års regeringsform (RF) fram till beslut om ny strafflag 1864. RF väljs som utgångspunkt genom det avstamp i debatten om religionsfrihet som dess § 16 gav uttryck och förutsättningar för. Fokus i redovisning av skeenden samt analysarbete kommer att läggas på riksdagsarbete och opinionsbildning under

³⁹ Erik Anners, *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Rättshistoriskt bibliotek, serien I, tionde bandet (Stockholm: A.-B. Nordiska bokhandeln, 1965), s. 39 f., 61.

den tioårsperiod som föregick den nya strafflagen; 1853–1863. Högsta domstolens arbete kommer också att speglas, då detta genom regelverket var kopplat till lagstiftarens arbete.

Att göra halt efter beslutet om ny strafflag är sak- och tidsmässigt motiverat, men argument för ett mer omfattande arbete hade också kunnat anges. Debatten om religionsfriheten fortsatte under den nya strafflagen, med en ny tvåkammarriksdag som viktig arena. Fortsatte gjorde också den straffrättsliga diskussionen, liksom samtalet om en fortgående humanisering av samhället och dess insatser. Sådana perspektiv får dock bli en senare uppgift att skildra.

4.2 Källmaterial

Tyngdpunkten i källmaterialet utgörs av riksdagstryck med förarbeten, främst protokoll från ständernas diskussioner och beslut. Dessa diskussioner fördes mot bakgrund av förberedande kommissioner och remissunderlag från Högsta domstolen, där underlaget bifogades de kungliga propositioner som förelades ständerna. Det förekom även gemensamma överläggningar, där inbjudningar till samlad diskussion kunde lämnas från ett stånd till ett annat. Diskussionerna kunde påverkas av kännedom om hur ett annat stånd röstat eller om särskilda ändringsförslag tagits fram inom ett stånd. Bifall behövdes från minst tre av de fyra stånden för att riksdagen skulle kunna anta en proposition, som sedan också behövde kungens välsignelse. I källmaterialet ingår till viss del ständernas gemensamma diskussioner. De protokollfördes inte, men speglades inte sällan i pressen. Beredningsunderlag med betänkanden lämnades under riksdagsarbetet från berörda utskott, ofta på uppdrag av ständerna, parallellt med de diskussioner och avgörande omröstningar som pågick inom respektive stånd, var för sig. Förändringar i de lagförslag som lagts granskades av Högsta domstolen, som alltid kopplades in inför den slutliga beredningen. De enskilda justitieråden avgav därvid separata yttranden, där omröstning och reservationer i kretsen justitieråd protokollfördes och bifogades den samlade granskningen.

Domstolarnas processmaterial från denna tid har endast använts i begränsad utsträckning. Det har inte varit centralt för studiens frågeställningar. Högsta domstolens mer principiella bedömningar i sakfrågor har fångats upp som det kommer till uttryck i remissunderlagen i anslutning till riksdagstrycket.

Tidningsmaterialet avser i huvudsak den aktuella perioden från 1809 fram till implementering av den nya strafflagen 1865. Citeringar görs i uppsatsen från ett 30-tal tidningar, vilka återfinns i litteraturförteckningen med angivna årtal, men det genomgångna materialet har utifrån tillämpade sökkriterier varit betydligt bredare.

4.3 Metod

Protokoll från ständernas sammanträden med bifogade propositioner, Högsta domstolens granskningsunderlag, utskottsbetänkanden och riksdagsbeslut finns till stor del tillgängliga digitalt via Kungliga biblioteket. Det gör materialet sökbart och därmed mer lättillgängligt för olika typer av analyser. I de fall digitaliseringen inte fungerat tillfredsställande, finns tryckta versioner att tillgå på Riksdagsbiblioteket, vilket nyttjats i erforderliga fall.

Sverige byggde tidigt upp myndighetsorganisation och rutiner för statistisk rapportering och sammanställning, bland annat rörande brottsstatistik. Ingen statistik finns dock redovisad eller sammanställd över antalet dömda med påföljden landsförvisning under 1800-talet, inte heller

finns sådana uppgifter sammanställda över antalet nådeansökningar eller utfallet av dessa. På motsvarande sätt saknas sammanställda uppgifter om återvändare efter tidigare landsförvisningar eller om sådana ansökningar som avslogs. Landsförvisning som straff var sparsamt förekommande under 1800-talet, vilket kan vara en del i förklaringen. De oklara grunderna för när straffet skulle tillämpas och svårigheter i att få överblick över det faktiska antalet processer och förvisningar, gör straffet till en ”udda” påföljd som domstolarna främst tycks ha tagit till i brydsamma fall och i brist på bättre alternativ. Sammanställningen över de landsförvisningar som utdömts under 1800-talet i Tablå 4 bygger enbart på det använda källmaterialet, vilket innebär viss risk för underrapportering.

Domstolsmaterialet hos Riksarkivet är inte tryckt eller digitaliserat. Det har gjort det utmanande att i registratur och besvärskarier söka efter relevanta domar och även att i detalj kunna följa protokollens innehåll. Domar om landsförvisning vandrade alltid upp i hovrätt och Högsta domstolen, i händelse av fällande dom kunde därefter framställan göras om nåd till Kungl. Maj:t. Sådana nådeansökningar var vanliga, i enstaka ärenden kunde det ske vid upprepade tillfällen över längre tid. Det innebar också att akternas innehåll förflyttades vidare i tiden.

Tidningsmaterialet från denna tid är i betydande utsträckning digitaliserat. Sökning har skett med hjälp av sökord i Kungliga bibliotekets databas *Svenska tidningar*. Det har inte varit möjligt att fullt ut på ett systematiskt sätt analysera detta omfattande material med avseende på dess behandling av begreppet landsförvisning under 1800-talet fram till 1865. Som illustration kan nämnas att antalet sidor med träffar på sökorden landsförvisning och landsflykt i svenska tidningar under denna period är cirka 8 000, varav flertalet ej avser svenska förhållanden, alternativt utgör återpublicering av andra tidningars artiklar och nyhetsnotiser. Högsta domstolen som sökord ger inemot 50 000 träffar. Analysen har därför med nödvändighet varit iterativ, där fördjupning skett under perioder med omfattande pressaktivitet på valda nyckelord eller i anslutning till kända händelser, som riksdagsdebatter, presenterade förslag, domar etcetera. De nyckelord som främst använts är *landsförvisning/landsförvisad/landsflykt* eller *Högsta domstolen* och *nådeansökan*. I vissa fall har *personnamn* på enskilda opinionsbildare eller dömda landsförvisade använts för att söka efter relevanta datum, domar och övriga uppgifter och skeenden över tid.

En del av opinionsbildningen skedde i form av småskrifter och annan litteratur. Denna typ av källmaterial har eftersökts via Kungliga bibliotekets övriga databaser.

Urvalet av citat som återgivits från källmaterialet har varit kvalitativt i den meningen att det inte utgör ett statistiskt representativt urval utifrån vare sig aktörer eller åsikter. Snarast har citat använts för att söka illustrera spännvidden i framförda uppfattningar. Det innebär att åtskilliga starkt positiva respektive negativa reaktioner på lagda propositioner och beredningsförslag lyfts fram för att förtydliga och illustrera de olika argument som framförts i debatten. Det innebär även att vissa av ledamöterna i representationen ofta citeras, medan andra helt saknas i framställningen, även om de yttrat sig. De mer genomsnittliga uppfattningarna, inom respektive stånd och hos ständerna som helhet, har närmast värderats genom den närläsning som skett av ständernas protokoll samt genom resultaten av omröstningarna. I genomgången av källtexter har argument som kan relateras till valda nyckelord eftersökts, se närmare under avsnitt 4.5 Analysmodell.

4.4 Källkritik

En rad värderande och källkritiska aspekter har behövt anläggas. Källmaterialet är i huvudsak av två typer – dels riksdagstryck med offentliga uttryck som propositioner, protokoll och beslutshandlingar, dels journalistiska rapporter och partsinlagor i dåtidens dagstidningar och skrifter. I begränsad utsträckning har även Högsta domstolens protokoll och domar studerats. Materialen har helt olika karaktär och bidrar också till studien på helt olika sätt. De olika typerna av material har nyttjats för att spegla olika sidor av den samhällsprocess som ägde rum. Faktamässigt väger riksdagstrycket tungt då det gäller att återge ett faktiskt skeende kring förändring av lagstiftningen och de ställningstaganden som kom till uttryck i ständernas debatter och omröstningar. Det är emellertid viktigt att också försöka återge något av den omgivande kontexten kring landsförvisningarna – till exempel opinionsbildning och händelser utanför kanslihus och domstolar.

Högsta domstolens ställningstaganden utgör en viktig rättshistorisk källa. Här kan värderingar och ställningstaganden hos landets ledande jurister lyftas fram för att belysa förhållanden som anknyter till analysens indikatorer. Det är dock viktigt att vara medveten om de kopplingar som fanns mellan kung, statsmakt, ståndsriksdag och domstol. Då det gäller maktindelning, var Högsta domstolen inte fullt fristående i dagens mening. Under en period var till exempel justitiestatsministern även domstolens främste företrädare.

Valet av källor relaterar till syftet med studien. Faktiska förhållanden i anslutning till lagstiftningsarbetet och implementeringen behöver belysas, källorna rymmer även berättande underlag om processen i ett bakåtblickande perspektiv. De olika typerna av material, riksdagstrycket och tidningarna, rymmer värderingar med mer eller mindre tydliga avsändare och intressenter. Särskilt tidningsmaterialet är utmanande då det gäller att fundera över bakomliggande förhållanden. Vilka syften ligger bakom och i vilket skede av processen publicerades de? Det gäller naturligtvis även riksdagstrycket, där synen på folkliga krav rörande religionsfrihet och omsorgerna om att bevara det bestående kan ha präglat ständernas och enskilda riksdagsmäns perspektiv och framställning. De ståndsriksdagar som deltog i beredning och beslut om en ny strafflag, kunde uppvisa starka inbördes särintressen. Prästeståndet, med uttalade kopplingar till de religiösa kriterierna för landsförvisning, gav inom sig uttryck för olika röster. I vilken utsträckning finns subjektivitet till följd av beroende eller tendens i materialet? Vilka grupper drev religionsfrihet med straffrihet för fria tankar?

Källornas proveniens behöver också bedömas. Rör det sig om förstahandskällor eller sekundära källor? Riksdagstrycket är mest homogent att bedöma. För tidningsmaterialet kan man se att notiser och inlägg i debatten i betydande grad tenderade att återpubliceras, ibland ordagrant, i olika tidningar. Inte sällan emanerade inläggen till form och innehåll från vad som drivits inom ramen för ständernas överläggningar. Någon typ av nyhetsförmedling utöver den enskilde journalisten låg således bakom flera, ofta osignerade, artiklar. Det fanns också ägar-mässiga och redaktörmässiga kopplingar mellan olika lokaltidningar. Telegrafnätet hade byggts ut under 1850-talet vilket avsevärt kom att underlätta spridning av nyheter och hur snabbt tidningarna kunde rapportera. En tidig aktör var den från 1867 verksamma Svenska Telegrambyrån, men samverkan och spridning kring notiser och artiklar förekom även tidigare.

Studiens avsikt har varit att synliggöra och problematisera de föreställningar och förklaringar till hur strafflagstiftningen borde förändras som förekommer i källmaterialet. Analysen

kan även tydliggöra viktiga aktörer i denna process. Materialet har särskilt analyserats utifrån hur det återger eller kan översättas till de indikatorer – nyckelord och perspektiv som lyfts fram för att spegla aspekter på civilisering (humanisering) och sekularisering. I görligaste mån har också olika kategorier av aktörer lyfts fram, på olika nivåer, individer såväl som intressegrupper och institutioner.

Uppsatsens textmässiga framställning rymmer åtskilliga citat från riksdagsdebatter, betänkanden, protokoll och tidningsartiklar. Vissa av dem är litet längre, vilket kan föranleda önskemål om komprimering och sammanfattning av de väsentligheter som åberopas. Många citat har ändå bibehållits i mer utvidgad form, för att återskapa den språkliga atmosfär, de värderingar och uttryckssätt som kännetecknar tiden och den aktuella debatten. Tanken är, att det kan bidra till kontexten och en ökad förståelse hos läsaren inför den avslutande analysen.

4.5 Analysmodell

Källmaterialet är omfattande och av varierande karaktär, med de svårigheter det kan innebära att genomföra en konsekvent och enhetlig analys. Källmaterialet redovisades i tidigare avsnitt, här diskuteras lämpliga indikatorer för att kunna diskutera de avgörande drivkrafter och aktörer som ledde till landsförvisningsstraffets utfasning ur den svenska straffrätten. Analysen har skett utifrån föreställningen att straffrättens förändring, specifikt påföljden landsförvisning, var en följd av en pågående civiliseringsprocess mot ökad humanisering i samhällets syn på kriminella handlingar (brott) där även sekulariseringen i Sverige hade avgörande betydelse. Studiens fokus är att tydliggöra debattens tyngdpunkter avseende drivkrafter och aktörer i skärningspunkten mellan straff- och frihetsrättsliga frågor. I sökandet efter lämpliga indikatorer har studien anknutit till några av de centrala aspekter i civiliseringsprocessen som lyfts fram av Jarrick & Söderberg. Dessa aspekter kan studeras på såväl individ- som samhällsnivå. Aspekter och nyckelord har anpassats för den aktuella studiens frågeställningar om en humanare straffrätt. De åskådliggörs översiktligt i nedanstående tablå.

Tablå 3. Centrala aspekter i civiliseringsprocessen kring landsförvisningsstraffet.⁴⁰

Centrala aspekter i civiliseringsprocessen	Nyckelord för denna studie
1. Omsorg om svaga grupper	Empati
2. Rätt till likvärdig behandling	Rättssäkerhet
3. Personlig autonomi och tolerans	Ökad religiös frihet

Nyckelorden ska speglas mot de beslutsdimensioner som förelåg under riksdagarna på 1850-talet och början av 1860-talet. Den utdragna och i tiden sammanfallande diskussionen rörde

⁴⁰ Utifrån Jarrick & Söderberg 2001, där för denna studie specifika sammanfattande nyckelord valts ut. Ytterligare en aspekt på civilisering anges av Jarrick & Söderberg; Respekten för människoliv. Den aspekten har inte lyfts fram i denna studie men har betydelse för civiliseringen i ett mer övergripande straffrättsligt sammanhang, t. ex. i anslutning till överväganden kring påföljden dödsstraff.

två typer av principiella frågor; Religiösa frihetskrav respektive ett daterat påföljdssystem. Det gällde förenklat följande huvudalternativ, som lagstiftaren hade att förhålla sig till;

- (1) Avkriminalisering av religiösa brott med påföljd landsförvisning.
- (2) Alternativa påföljder för religiösa brott med påföljd landsförvisning.
- (3) Generell utfasning av landsförvisningen som påföljd i strafflagen.

Kombinationer av dessa beslutsalternativ var också tänkbara. Sammanfattningsvis analyseras källmaterialet, som speglar en avslutande tioårsperiod inför besluten om ny lagstiftning, med avseende på hur de centrala aspekterna enligt ovan drivs och får genomslag. I analysen diskuteras även aspekten sekularisering och dess relation till civiliseringsprocessen.

5 Tidigare forskning

Det straffrättsliga regelverkets förändring 1864 var för sin tid genomgripande och har därför behandlats i juridiska och rättshistoriska översikter. Uppsatsens perspektiv gäller dock inte det lagtekniska. I stället analyseras den idémässiga debatten kring straffrätten och de aktörer som kringgärdade avvecklingen av påföljden landsförvisning samt avkriminaliseringen av religiösa brott med denna påföljd i straffskalan.

Ett flertal forsknings- och utredningsinsatser har publicerats med inriktning på anknytande begrepp, som utvisning av utländska medborgare liksom medborgarskapets innebörd och rättsliga betydelse. Forskningen har främst avsett senmodern tid och samtid och anknyter ofta till dagens politiska debatt kring en skärpning av rättsläget.⁴¹

Forskning om förmodern ”förvisning”, till exempel folkomflyttningar, förekommer förhållandevis sparsamt inom den nordiska forskningen. Internationell historisk och kriminologisk forskning har bland annat inriktats på företeelsen deportation, till exempel påföljden straffarbete i avlägset belägna kolonier. Denna typ av landsförvisning har ofta haft bakomliggande ekonomiska motiv, ett sätt att skaffa billig arbetskraft till koloniala utvecklingsområden.⁴²

Forskning om straffrätt ur ett civiliseringsperspektiv tar sällan explicit sin utgångspunkt i den sociologiska och historiska tradition som beskrivits i kapitel 3. Det hindrar inte att insatser som studerat den historiska utvecklingen mot en humanare rättstillämpning gjorts i betydande utsträckning. Välkänd är den forskning kring samhällets straffande och kontrollerande verksamhet som bland annat kommer till uttryck i Michael Foucaults *Övervakning och straff: fängelsets födelse*.⁴³ Andra forskare har snarast betonat förekomsten av en långsiktig civiliseringsprocess med en mer successiv övergång från en äldre brutal bestraffningskultur till 1800-talets mer humana

⁴¹ Se Lisa Westfelt, *Migration som straff? Utvisning på grund av brott 1973–2003 med fokus på flyktingskydd*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 2008). En rad forskningsreferenser anføres.

⁴² Ibid.; Clare Andersson, *Convicts, A Global History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), s. 100–132. Hänvisning ges till anknytande forskning.

⁴³ Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, 4:e uppl. (Lund: Arkiv, 2003). Originalen utkom 1975 på franska, *Surveiller et punir*.

påföljder, en process som också kan rymma bakslag och då innebära återgång till mer ociviliserade uttryck.⁴⁴

I den begreppsmässiga definitionen av civilisering ska de i Tablå 3 använda nyckelorden ses i sitt tidsmässiga sammanhang. Rättstrygghet, en av de civiliseringsaspekter som anges, ska till exempel förstås som ett i sitt dåtida sammanhang relaterat begrepp. Med dagens måttstock kan vi knappast beteckna Sverige, eller någon annan del av Norden, som rättsstat i mitten av 1800-talet. Snarare bör Sverige vid denna tid betraktas som utvecklingsstat med liberal och rättstrygg potential i sin utbyggnad av ämbetsverk, domstolar och andra institutionella strukturer.⁴⁵

Vidare finns omfattande forskning kring kyrkolagstiftning, liksom sekulära processer relaterade till samhällsförändringar som anknyter till uppsatsens tema. I följande översikt behandlas kortfattat främst relevant forskning inom straffrätt och religionslagstiftning. Då det gäller begreppet sekularisering, berörs forskningsmässiga aspekter i teoriavsnitten i kapitel 3, samt i kapitel 7 inom ramen för samhällsaspekter och reformarbete.

5.1 Straffrättsliga frågor

Den straffrättsliga forskningens beskrivningar av utvecklingen under tidigmodern och modern tid har även relaterat till framtagandet av svensk brottsstatistik sedan tidigt 1830-tal.⁴⁶ Uppgifterna om låga nivåer våldsbrott kunde tyda på en fortgående civiliseringsprocess i samhället, men statistikens kvalitet är varierande. Den allmänna brottsutvecklingen kunde sannolikt följas även under tidigare perioder, men byggde då på mer osystematiska uppgifter. Under 1600-talet skedde en volymmässig utveckling från slagsmål mot tvistemål. Gränserna var ofta oklara mellan civila tvister och brottmål, där de förra ökade i andel mot 1700-talet. Då minskade tillgången på vapen och även våldet i samhället.⁴⁷ Det dödliga våldet minskade väsentligt från mitten av 1800-talet och sjönk stadigt fram till mitten av 1900-talet.⁴⁸ Brottsstatistiken präglas av flera felkällor och kan endast med försiktighet tolkas som ett faktiskt uttryck för civilisering, för det krävs mer djupgående studier. Den historiska kriminologin har som forsknings- och kunskapsområde genomgått en stark utveckling sedan slutet av 1900-talet och kan på sikt förväntas öka våra kunskaper också om civiliseringsprocessen i olika delar av landet.

Upplysningens betydelse för utveckling av humanitetsprincipen inom den svenska straffrätten var sannolikt betydande och berördes kort under avsnitt 3.3 om straffrättsliga perspektiv. Gustav III och hans rådgivare bedöms ha varit drivande i tillämpningen av dessa mer humana straffrättsliga principer i det reformarbete som genomfördes under 1700-talets andra hälft. Det tog sig främst uttryck i barnamordsplakatet 1778 (tidens svåraste kriminalpolitiska problem) och reformambitioner 1779. De senare innebar bland annat förslagen om avskaffande

⁴⁴ John Pratt, "Norbert Elias, the Civilizing Process, and Punishment", i *Oxford Handbook Topics in Criminology and Criminal Justice* (Oxford: Oxford Academic, 2016), webbversion, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935383.013.139>, hämtad 2025-05-23.

⁴⁵ Torbjörn Nilsson, *Liberalism på undantag – bland adliga fritänkare och borgerliga statsvänner i svenskt 1800-tal* (Stockholm: Bertil Ohlin Institutet, 1996), s. 14–15.

⁴⁶ Ivar Strahl, *Den svenska kriminalpolitiken* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1963), s. 35.

⁴⁷ Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*, Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I (Lund: Nordiska Bokhandelns förlag, 1992), s. 412 f.

⁴⁸ Glenn Svedin, *En ohyra på samhällskroppen. Kriminalitet, kontroll och modernisering i Sverige och Sundsvallsdistriktet under 1800- och det tidiga 1900-talet*, doktorsavhandling (Sundsvall: Mittuniversitetet, 2015), s. 79–81.

av dödsstraff för vissa typer av brott, preskriptionstider i brottmål och inskränkning i ärelöshetsstraffet. Kungens mer långtgående ambitioner att förändra strafflagstiftningen mötte enligt forskningen motstånd från ständerna. Tiden var inte mogen för att fullt ut avveckla tortyr och dödsstraff. Särskilt kyrkan drev en oförsonlig linje medan delar av adeln, förtrogna med filosofernas tankegångar, gav sitt stöd. Bestående insatser blev avskaffandet av trolldomsbrott och ogifta mödrars rätt att föda i hemlighet. Prästeståndet var starkt emot detta, som man ansåg befordra skörlevnad.⁴⁹

Kungens förordning kring dödsstraffet överskred inte den sedan tidigare tillämpade leuterations-praxisen i högre rätter, där fastställandet av mildare påföljder än lagbokens var tillåtligt. Domarna i högre instanser hade influerats av upplysningens mer humana principer för ett civiliserat samhälle. De högre rätternas mildare praxis, liksom den kungliga nåden, ansågs dock vara en i längden ohållbar metod för att humanisera och anpassa regelverket. Lagstiftningen kom alltmer att ses som en belastning i takt med den fortgående förändringen av samhället och synen på brott och straff. Diskussioner fördes i ett europeiskt perspektiv om humanisering av strafflagstiftningen med nya straffformer och avveckling eller minskning av tortyr, kropps- och dödsstraff.⁵⁰

Den svenska straffrättens utveckling under 1800-talet anses i betydande grad ha influerats av europeiskt filosofiskt straffrättstänkande och då kanske främst Immanuel Kants straffrättslära under 1700-talet. Kants uppfattning var att balansen mellan ont och gott kunde upprätthållas om brott som begicks också fick en straffande påföljd. Kants vedergällningslära har alltså en annan utgångspunkt än den teokratiska, där Gud skulle sköta bestraffningen. Utmätandet av straff innebar därmed en sekularisering. Samtidigt kan det betecknas som en återgång till äldre tiders syn. Denna så kallade absoluta straffteori spreds på kontinenten och blev även inflytelserik hos svenska jurister under en stor del av 1800-talet. Anknytande idéer drevs av Friedrich Hegel, därefter av den så kallade klassiska straffrättsskolan, där rättvis vedergällning var central utifrån principerna likhet i dömandet, proportionalitet samt att brottslingar betraktades som ansvariga för de brott de begått. I detta fanns även en preventiv avsikt, att straffet skulle verka avskräckande. Inom straffrätten diskuterades enligt Inger därför även mer uttalat relativa straffrättsteorier, där syftet var en mer generell prevention, att förhindra brott. Paul J. A. von Feuerbach, inspirerad av Thomas Hobbes, var under början av 1800-talet en av de ledande europeiska straffrättsjuristerna. Han tog avstånd från kroppsstraffen och framhöll i stället frihetsstraffen. Helst skulle de vara långa för att ge god preventiv effekt gentemot andra förbrytare.⁵¹

Den begynnande liberalismen i Sverige fick visst genomslag i synen på straffrätten, men diskussionerna under första delen av 1800-talet präglades ännu av kvardröjande konservatism. Bland forskare inom det straffrättsliga området bedöms därför inte den reformerade straffrätt som slutligen genomfördes under 1860-talet ha inneburit ett konsekvent och reellt nytänkande. De undantag som nämns gäller främst frihetsstraffen.⁵²

⁴⁹ Göran Inger, *Svensk rättshistoria* (Malmö: Liber, 2011), s. 197–200; Aspelin 1999, s. 113.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 197–206, 288 ff.

⁵¹ *Ibid.*, s. 157, 288 ff.

⁵² *Ibid.*, s. 288.

Redan under 1700-talet diskuterades i Europa och i Sverige behovet av ett reformerat fängelsesystem, hur frihetsstraffen skulle utformas. Försök gjordes med cellfångelser, vilket i början av 1800-talet kom att inriktas på två olika alternativa modeller, Auburn- respektive Philadelphiasystemet. Det senare, som lanserats av amerikanska kväkare, innebar isolering av fångarna i ett cellsystem, utan inbördes kontakt. Således en stor skillnad mot det tidigare gemensamhetssystemet. Fångarna skulle inte arbeta, utan reflektera över sina brott och genom självrannsakan förbättras. Systemet anpassades så småningom utifrån vunna erfarenheter och uppföljningar. Auburnsystemet byggde endast på isolering nattetid, i övrigt skulle brottslingarna sysselsättas med arbete. Systemet byggde på tystnad, med disciplinär noggrannhet, vilket gav negativa effekter och drev fram modifieringar. Under början av 1800-talet förekom vissa försök utomlands med villkorlig dom för mindre förseelser.⁵³

Arbetet med en grundlig reformering av den svenska strafflagen från 1734 inleddes först efter regeringsformen 1809, genom tillsättning av en särskild lagkommitté. De straffrättsliga perspektiven i kommitténs verksamhet kom tydligt till uttryck i dess arbetsinstruktion. Där betonades att bestraffningssätten skulle anpassas till brottens karaktär och inverkan på samhället. Hänsyn skulle även tas till säkerhetens krav, samt vad

upplysningen, mänskligheten och den brottsliges förbättring, jämförd med folkets lynne, seder och tänkesätt samt statens tillgångar, kunde medgifva [...].⁵⁴

Således en pragmatisk anpassning till den civiliseringsprocess som antogs fortlöpa. Det resulterade i ett inledande skriftligt utkast; ”Försök: Om strafflagen” utifrån ”humanitära och sociala utgångspunkter” av den unge liberale juristen Johan Gabriel Richert 1813. Där beskrevs straffets egentliga mening vara att leda till förbättring, inte vedergällning, vilket enligt Andrén också kom att påverka den fortsatta debatten och kommande förslag.⁵⁵ Richerts försök införlivades med lagkommitténs handlingar, trycktes aldrig och ”lästes av få, men blev ett för alla välbekant arbete”.⁵⁶ Kommitténs förslag, den fortsatta beredningen och HD:s senare synpunkter behandlas mer utförligt i kapitel 8.

Den blivande regenten Oscar I bidrog som kronprins till en uppmärksammas kunskapsöversikt 1840, kallad ”Gula boken”, som fick direkt bäring på debatten om framtida straffformer. Han argumenterade där – anonymt – för att avveckla kropps- och skamstraff, liksom påföljden landsförvisning. Sverige borde i stället utveckla humanare fängelsestraff enligt nytt koncept och med tro på möjlig rehabilitering.⁵⁷

⁵³ Ibid., 2011, s. 294–296.

⁵⁴ Andrén 2008, s. 128.

⁵⁵ Ibid., s. 46–47.

⁵⁶ Alvar Nelson, *Rätt och ära, Studier i svensk straffrätt*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1950), s. 26–28.

⁵⁷ (Oscar I), *Om straff och straffanstalter* (Stockholm: 1840). Boken är skriven anonymt av den dåvarande kronprinsen. Den saknar hänvisning till sakkunniga och ytterst ansvariga inom landet, men bygger sannolikt ändå på deras expertis. Se Marie Hafström, ”Om straff och straffanstalter – den s. k. Gula Boken. En undersökning om tillkomsten av en betydande fängvårdsskrift”, i *Åke Holmbäck på 80-årsdagen*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien II, Rättshistoriska studier, tredje bandet (Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln, 1969), s. 254–297.

Sammanfattningsvis, har den straffrättsliga och kriminologiska forskningen lyft fram den påtagliga vändning i synen på brott och straff som ägde rum i skiftet 1700–1800-tal. Från mitten av 1800-talet minskade även de allvarliga våldsbrotten. Upplysningsfilosofier samt utländsk doktrin och praxis fick betydelse för en förändrad svensk syn på såväl regelverk som påföljder. Vedergällning, kropps-, skam- och dödsstraff fick successivt vika för frihetsstraff och en mer human syn på brottslingen, där prevention och rehabilitering kunde vara möjlig. Då det gällde frihetsstraffen diskuterades även utformningen utifrån vunna erfarenheter. Brottsstatistik och effekter av olika åtgärder värderades, en liberal utveckling understödde arbetet. Landsförvisningen hörde till de påföljder som ifrågasattes. Den svenska straffrätten tedde sig alltmer obsolet i början av 1800-talet. En reformering krävdes, vilket på allvar började förberedas efter statsomvälvningen 1809. Den begynnande liberalismen i Sverige fick visst genomslag i synen på straffrätten, men kom enligt forskningen inte att fullt ut realiseras i den reform som så småningom genomfördes på 1860-talet. Bland utgångspunkterna fanns dock mer humana och civiliserande inställningar; Att bestraffningssätten skulle anpassas till brottens karaktär och inverkan på samhället och att hänsyn skulle tas till ”upplysningen, mänskligheten och den brottsliges förbättring”.

5.2 Religionslagstiftning och kraven på ökad trosfrihet

Stat och kyrka var tätt sammanfogade under 1700-talet, det var straffbart för svenskar att avfalla från den rena evangeliska trosuppfattningen. Forskningen har dock visat att statsmakterna, ständerna och kyrkan trots detta stundtals kunde inta en lätt pragmatisk hållning i trosfrihetsfrågan under 1700-talet. Vid manufakturerna i Alingsås, till stor del bemannade med utländska arbetare, gavs 1724 möjligheter till ”samvetsfrihet och religionsutövning”. Det gällde alltså en limiterad samvetsfrihet för reformerta att utöva sin religion, men endast i Alingsås. Ytterligare dispenser följde 1741.⁵⁸ Denna typ av mer begränsad frihet upplevdes troligen inte som hotande för kyrkan och enhetsstaten. Produktion och ekonomiskt utbyte vägde tyngre än att upprätthålla nolltolerans mot andra religioners potentiellt skadliga inverkan.

Dissenterlagskommittén noterade i sitt betänkande 1949 att genomförandet av ökad religionsfrihet i praktiken kom att dröja. Invandrade kristna trosbekännare fick så småningom enligt det så kallade toleransediktet rätt att bilda församlingar, bygga egna kyrkor och använda egna religiösa lärare.⁵⁹ Även judarna erhöll enligt ett särskilt reglemente liknande reglerade rättigheter.⁶⁰ För infödda svenskar var det fortfarande förbjudet att avfalla från den rena evangeliska läran. Med stöd i den gamla strafflagens missgärningsbalk från 1734 kunde avfall och utspridande av villfarande lära bestraffas med landsförvisning och förlust av arvsrätt i landet. Religiösa sammankomster utan medverkan av statskyrkopräst var förbjudna enligt 1726 års konventikelplakat, undantag gällde endast för husandakter.⁶¹

⁵⁸ Gustaf Broomé, *Framställning af Svenska Lagstiftningen angående Statsreligion och Religionsfrihet*, doktorsavhandling (Lund: Lunds universitet, 1861), s. 126–127.

⁵⁹ Kungörelse av den 24 januari 1781.

⁶⁰ Reglemente av den 27 maj 1782.

⁶¹ SOU 1949:20, Dissenterlagskommittén, *Religionsfrihetslag m. m.*, s. 3.

Dissenterlagskommittén gav i sin tillbakablick en principiell och positivt hållen tolkning av den religionsfrihet som man menar uttrycktes redan 1809, genom grundlagsstiftarnas skrivingar i regeringsformen.⁶² Det var en tolkning som det under mitten av 1800-talet rådde starkt delade meningar om, vilket inte minst framgår av riksdagsdebatterna under 1850-talet. I grunden gällde det om den frihet som nämndes i RF § 16 avsåg statskyrkans medlemmar, eller endast garanterade frihet för utövare av andra religioner från främmande länder. De skilda tolkningarna kom inte att mötas under den tid striden om ökad religionsfrihet pågick.⁶³ Senare forskning från 1950-talet har pekat på att avsikten med paragrafen främst kan ha varit att trygga religionsutövningen inom statskyrkan, utan tvång om deltagande i gudstjänster eller nattvardsgång. Frihet att lämna den evangeliska statskyrkan var i början av seklet så främmande att det enligt vissa forskare inte ens diskuterades. Även denna tolkning har dock ifrågasatts, där indikationer fanns på en större öppenhet för utträde redan mot 1700-talets slut.⁶⁴

Statskuppen 1809 har av forskningen lyfts fram som en öppning för en mer omfattande religiös reformrörelse. I debatter och skrifter fördes naturrättsliga ståndpunkter fram om behovet av en ”oinskränkt frihet att dyrka Gud efter sin bästa övertygelse”.⁶⁵ Ett kvardröjande motstånd anses dock länge ha funnits inom prästeståndet.

I kommittéförslag till en ny kyrkolag 1828 föreslogs ökad frihet till utträde såväl som möjligheter att få bilda nya församlingar. Förslagen väckte enligt forskningen stark kritik, avlogs och det fortsatta kommittéarbetet omorganiserades.⁶⁶ Utvecklingen inom kyrkan de närmaste decennierna efter grundlagsreformen blev i stället alltmer konservativ. Debatten intensifierades under 1840-talet. Det berodde dels på tilltagande aktivitet från väckelserörelser, främst baptister, dels på de hårda domar med påföljden landsförvisning som drabbade några konverterade män mot mitten av seklet. Sådana domar hade knappast förekommit sedan 1700-talet. Omvärldens mer humana regelverk gav också inspiration till dem som önskade större religiös frihet. Forskningen visar att flera länder vid denna tid hade en mer tillåtande lagstiftning än Sverige, till exempel Norge, Danmark, Skottland och Förenta staterna.⁶⁷

Frågan om religionsfrihet har bland annat belysts i en äldre biografisk avhandling över juristen Lars Vilhelm Henschen, känd liberal och ”läsare” i Uppsala i mitten av 1800-talet. Kraven på lättnader i religionsfrihetsfrågan beskrivs ha kommit från två håll under 1800-talet, dels från fromhetsrörelsen från 1700-talets herrnhutism och pietism, dels från liberalismen med rötter i upplysningen. En mer begränsad men uppmärksamsvard svensk väckelse gällde de så kallade ”erikjansarna”. Denna sektliknande rörelse ägnade sig bland annat åt bokbål, endast bibel och psalmbok sparades. En av rörelsens företrädare, Olof Olsson, undgick landsförvisning genom att själv emigrera till Amerika då han fällt i ett konventikelmål. Domen fastställdes i HD, där Henschen uppträdde som försvarare. Han ansåg att RF innehöll garantier om

⁶² Ibid., s. 7.

⁶³ SOU 1949:20, s. 54.

⁶⁴ SOU 1964:13 A, 1958 års utredning om kyrka–stat: III, *Religionsfrihet*, s. 10; Carl Arvid Hessler, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige*, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, Nr 36 (Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1956), s. 186–187.

⁶⁵ Hessler 1956, s. 151.

⁶⁶ Victoria Enkvist, *Religionsfrihetens rättsliga ramar*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2013), s. 55–56; Oscar Hippel, *Kyrkolagskommittén 1824–1846. En historisk och kyrkorättslig studie*, doktorsavhandling (Göteborg: Göteborgs Högskola, 1914), s. 99 – 138.

⁶⁷ SOU 1964:13, s. 11–12.

religionsfrihet, vilket han återkommande använde i sina försvar av åtalade, det ”var ett löfte, som icke realiserats”. Henschen anses ha bidragit till att pressen fick en opinionsbildande betydelse och sökte bland annat dra i gång en mer högljudd debatt via *Aftonbladet*. Han bildade även ett sällskap för religionsfrihet och utgav publikationen *Kyrka och stat*. Från 1853 kom Henschen att väljas in i riksdagen för borgarståndet, där han blev tongivande i debatter inom området.⁶⁸ Forskningen har även pekat på förekomsten av liberala strömningar inom statskyrkan och prästeståndet. Den skånske prästen Hans Birger Hammar argumenterade för ökad trosfrihet och startade som ett led i detta under 1850-talet publikationen *Evangelisk Kyrkowan*.⁶⁹

Äldre forskning har behandlat Kyrkolagskommittén 1824–1846 och den påföljande författningsdebatt som ägde rum.⁷⁰ Upptakten till 1860 års kyrkolagstiftning kom tidsmässigt att anknyta till den straffrättsliga debatten om landsförvisningsstraffets upphörande. En avhandling med inriktning på kyrkolagstiftningen är Per Dahlmans *Kyrka och stat i 1860 års svenska religionslagstiftning*. Där skildras inträngande den accelererande sekularisering som förarbetet och genomförandet av lagstiftningen vid denna tid innebar. Dahlman menar att förändringarna innebar ett stort steg från den tidigare obligata statskyrkan mot en ”folkkyrka”, då alternativa möjligheter att utöva och förkunna sin tro, vid sidan av den evangelisk-lutherska kyrkan, nu successivt medgavs. Religiösa avfall till alternativa trosyttringar kom så småningom att avkriminaliseras, vilket fick avgörande betydelse för den evangeliska kyrkans fortsatta roll.

Den nya religionslagstiftningen fick även indirekt betydelse för straffrätten, genom att lejonparten av de ”brottslingar” som tidigare hade kunnat komma i fråga för bestraffning med bland annat landsförvisning, nu inte längre var aktuella för domstolarna. Dahlmans avhandling skildrar en stor del av den strid för ökad religionsfrihet, som också berör händelseutvecklingen i denna uppsats. Inblickar ges i ständernas diskussioner och enskilda aktörers förhållningssätt inför samhällets ökande civilisering och sekularisering. Det nyttjade källmaterialet från riksdagarna är därför delvis överlappande med den nu aktuella studien. Perspektivet i avhandlingen berörde dock inte den mer generella diskussion om straffrättens och landsförvisningsstraffets förändring, som här är i fokus. Dahlmans framställning följde religionsfrihetsfrågorna. Hans bedömning var att religionsfrihetsreformen kom att bana väg för 1862 års kommunreform, liksom 1865 års representationsreform med införandet av tvåkammarriksdagen.⁷¹

Religionslagstiftningen drevs, enligt Dahlman, ”till betydande del utifrån allmänna politiska intressen”, där frigörandet av kyrkan ”ingick i det liberala reformprogrammet”. Initiativtagare var ytterst kungen, Oscar I, eller närmare bestämt hans gemål, drottning Joséphine, som var romersk katolik. Hon hade nämligen reagerat på de landsförvisningar som hotade sju kvinnor som konverterat till katolicismen och som under slutet av 1850-talet aktualiserades i det så kallade ”katolikmålet” (se avsnitten 8.6 och 11.3). Det fick enligt flera bedömare avgörande betydelse för kungens inställning och reformens tidsmässiga förlopp.⁷²

Slutligen, den väckelserörelse som utgjorde mycket av bränslet i den debatt om religionsfrihet som drevs under 1800-talet och det religiöst konservativa motstånd den väckte, kan också

⁶⁸ Henrik Gladh, *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1953), s. 11, 77–78, 123, 226 f, 263–266, 295–296.

⁶⁹ Hessler 1956, s. 203–204.

⁷⁰ Hippel 1914.

⁷¹ Dahlman 2009.

⁷² *Ibid.*, s. 368–371.

ses som uttryck för en annan och bredare strid. Den var även uttryck för de motsättningar som vållades av en ny individualism i ekonomiskt och politiskt hänseende, inte bara religiöst och sekulärt. Man kan som Hanne Sanders hävda att konservatismen här var samhällets sätt att ropa stopp, men med ett religiöst språk. Väckelsen kom i sig att bära med sig nya sätt för individernas och könens inbördes förhållningssätt, en koppling mellan det traditionella och det moderna. Väckelsen uppstod inte i ett vakuum, utan i ett samhälle statt i socioekonomisk utveckling.⁷³

Den individualisering som väckelserörelsen blev ett av uttrycken för, sammanhänger med den sekularisering som fortgick i samhället. Begreppet sekularisering är betydelsefullt i beskrivningen av de processer som rör strafflagen och hur landsförvisningsstraffet så småningom avvecklades. Historisk forskning kring sekularisering i Sverige tog från 1960- och 70-talen sin utgångspunkt i de tros- och beteendeförändringar kring religiösa praktiker, till exempel deltagande i nattvard, som skedde från 1800-talet och framåt. Mot slutet av 1980-talet breddades perspektiven också mot social och ekonomisk historia. Man intresserade sig för hur den historiska utvecklingen under tidigmodern tid kom att skapa grund för ett mer individualiserat förhållningssätt till religionen. Forskningen pekar på att den ökade religiösa friheten, och därmed pluralismen, under 1800-talet kom att undergräva religionens samlade inflytande. Den frikyrkliga expansionen innebar tilltagande kritik och ifrågasättande av den rådande doktrinen och därmed enhetsstaten. En alltmer individualiserad religion och den pluralism som följde, innebar en mer diversifierad världsbild än statskyrkans och relaterade till ökande sekularisering i samhället.⁷⁴

Sammanfattningsvis, har forskningen kring religionslagstiftningen under upplysningstid och tidigt 1800-tal till betydande del rört en pågående sekulariserings- och civiliseringsprocess, med uppluckring av enhetssamhället och banden mellan stat och kyrka. Väckelse och religiösa frihetssträvanden inom och utom statskyrkan, liksom en förändrad syn på brott och straff inom det religiösa området, har följts forskningsmässigt. Humaniseringsfrågor har inte varit i fokus på samma sätt som inom den straffrättsliga forskningen, snarare har striden kring den evangeliska statskyrkans hegemoni och hur den skulle värnas varit ett centralt tema. Under senare år har främst Dahlman (2009) pekat på stridigheter och avgörande skeenden inför 1860 års kyrkolagstiftning som ett tecken på de förändringar som skedde i relationen kyrka – stat och den påbörjade uppdelning som då kunde skönjas. Dahlman förklarar till betydande del dessa skeenden utifrån allmänna politiska intressen, där ett frigörandet av kyrkan drevs av liberala reformsträvanden. Liksom flera andra forskare inom området pekar han på den betydande pragmatism som kännetecknat spänningsfältet mellan principer och praktisk verklighet. Hans arbete utgör en viktig inspirationskälla för den bredare genomgång av striden kring religiös frihet, straffrätt och landsförvisningsstraffet som sker i denna studie, även om slutsatserna delvis får en annan inriktning. Straffet landsförvisning kom att förknippas med allvarliga religiösa brott, men orsakerna till dess avveckling behöver baseras på en mer nyanserad bild. Forskningsområdet är sammantaget betydelsefullt också då det gäller att bättre förstå motståndet mot en

⁷³ Sanders 1995, s. 320–323.

⁷⁴ Todd H Green, *Responding to secularization. The Deaconess Movement in Nineteenth-Century Sweden* (Leiden/Boston: Brill, 2011), s. 14–19.

mer allmän straffrättslig humanisering, liksom sekulariseringens kraft under mitten av 1800-talet.

5.3 Konventikelfrågan

Debatten om ökad religionsfrihet tilltog under 1840-talet, vilket behandlats inom såväl forskningen som utredningsväsendet. Främst berörs debattens inriktning mot det sedan länge gällande konventikelplakatet, som förbjöd religiösa möten utan statskyrkopräst. Det väckte motstånd också i den inomkyrkliga väckelsen, som ju inte i första hand stred för full religionsfrihet. En småländsk prost motionerade i frågan redan vid 1840–41 års riksdag och återkom utan framgång med förslaget om ökad frihet under riksdagarna som följde (se nedan). Även inom andra stånd lades motioner, uppslutningen var dock alltför splittrad för att positiva beslut skulle kunna fattas.⁷⁵

Forskningsmässigt finns ett antal avhandlingsarbeten som berört seklets inledning, det religiösa regelverket och försöken att fasa ut konventikelplakatet. En betydande fråga efter grundlagsarbetet 1809 var biskoparnas roll som kyrkoledare och politiker, där den senare rollen alltmer kom att betonas. Redan riksdagen 1809 lades motioner om att avskaffa biskopsämbetet, sådana förslag återkom under en följd av år. Flera biskopar saknade kyrklig skolning och erfarenheter av praktiskt församlingsarbete. Betoningen av biskoparnas politiska roll skedde redan under 1700-talet, vilket ledde till kritik mot att de förvärldsligades och försvagades i sin kyrkliga ställning. *Aftonbladet* hörde till de tidningar som drev kritiken vidare, vilket kom att intensifieras från 1840-talet och framåt. De högre prästerna var i politiskt hänseende mer konservativa än prästerskapet i gemen. Deras självskrivna roll som deltagare vid riksdagarna avslutades först i samband med representationsreformen 1865.⁷⁶

Religionslagstiftningens hårda bestämmelser under första delen av 1800-talet bör enligt forskningen ställas mot den praxis som utvecklades från 1809 och framåt. Tillämpningen av konventikelplakatet var under denna tid sparsam, särskilt i övre Norrland. Där var det endast fyra konventikelmål som ledde till fällande domar under en 50-årsperiod. Lekmannaleda andaktsövningar förekom där praktiskt taget veckovis i flertalet församlingar och även mycket aktiva andaktsledare undgick samhällets åtgärder. Karl XIV Johan var obenägen att anställa åtal under sin regeringstid, vilket kom att påverka inställningen. Ett särskilt brev till hovrätterna 1837 vittnade om en tolerant inställning och en ovilja mot att provocera väckelserörelsen. Den litet senare ökande domstolsaktiviteten sammanhängde främst med den kraftiga tillväxten av medlemmar i de separatistiska religiösa grupperingarna. Ett dussintal konventikelmål tycks ha lett till straff som verkligen verkställdes.⁷⁷

Den finska tillämpningen av konventikelplakatet hade dels att ta hänsyn till den där mer radikala pietismen, dels Åbo hovrätts negativa inställning till själva plakatet. Man ansåg redan

⁷⁵ SOU 1964:13 A, s. 12–13; Jacob Evertsson, *”En damm mot tidens ström”. Kritiken mot biskoparna i det svenska stånds- och enhetssamhället vid mitten av 1800-talet*, doktorsavhandling (Åbo: Åbo Akademi, 2002). Titeln anknyter till en artikel i *Aftonbladet* 1862, ett led i den liberala kritiken mot biskoparna.

⁷⁶ Evertsson 2002, s. 10–11, 15–17, 113–144.

⁷⁷ Allan Sandewall, *Konventikel- och sakramentesbestämmelsernas tillämpning i Sverige 1809–1900*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, Nr 2 (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1961), med hänvisning till SOS, B. Rättsväsendet, årsvis statistik, del II, 1853–56, s. 42 samt 1857–58, s. 135.

då regelverket tillkom och tillämpades att ingen med tvång kunde berövas sin religiösa övertygelse. Det beskrivs hur det på Riddarhuset i Stockholm fanns betydande skillnader i uppfattningen om plakatet. Från vissa ledamöters sida gjordes jämförelser med de strikta reglerna för svenskar, medan man som utlänning med annan trosuppfattning fritt kunde uppehålla sig i landet och utöva sin religion. Från prästeståndets sida ledde den ökande oppositionen snarast till krav på hårdare reglering.⁷⁸

Även inom prästeståndet förekom dock humanare synsätt, vilket skildrats i litteraturen. Prästen Anders Sandberg i Madesjö motionerade 1841 om ett upphävande av plakatet och det kungliga brev som 1751 bannlyst sammankomster i enskilda hus. Han stördes av att man fick samlas till suppgillen utan åtgärd, men så fort det gällde ett gudfruktigt sammanhang hotades man med hundraåriga författningar och landsförvisning. Motionen kom att bli det som inledde debatten i riksdagen och samhället under 1840-talet.⁷⁹

Då det gäller bakomliggande drivkrafter kan det finnas skäl att åter stanna upp inför de slutsatser som dras av Dahlman i hans genomgång av kyrkolagstiftningens förändring 1860. Han menar att pragmatiken till slut blev det som tog över principerna. I principiella teologiska frågor fanns stor oenighet, samtidigt som det som hade praktisk betydelse främst var konventikelfriheten och att avkriminalisera byten av trosuppfattning. Det fanns många delfrågor i detta och ytterst avgjorde riksdagsmännen utgången. Dahlman menar dock att det främst var kungen, Oscar I, som satte tempot i de förändringar som skedde och därmed även till del innehållet.⁸⁰

Sammanfattningsvis har forskningen inom konventikelområdet bland annat pekat på de avgörande skillnader som från tid till annan påvisats då det gäller regelverket respektive dess praktiska tillämpning, att anordna religiösa möten utanför statskyrkan. Trosfrågor och politiska ställningstaganden blandas, vilket Evertsson tydliggjort. Kyrkans främsta företrädare, biskoparna, kom i sin alltmer politiserade roll under lång tid därför att ifrågasättas. Det är en erfarenhet som behöver beaktas även vid analysen av riksdagsdebatten inom ramen för denna studie. Inom konventikelforskningen har vidare effekterna av statsvälvningen 1809 och betydelsen av den nya regeringsformens ”frihetsparagraf” analyserats. Tolkningarna fick betydelse för den straffrättsliga diskussionen, i lagstiftningsarbetet såväl som i domstolarnas dömande arbete. Av centralt intresse för uppsatsarbetet är de forskningsinsatser som rört debatten om trosfrihet med dess straffrättsliga baksida och koppling till civilisering och humanisering av straffrätten.

6 Landsförvisning som maktens udda verktyg

Påföljden landsförvisning innebar, trots sin sparsamma tillämpning, en stark laddning i debatten om trosuppfattningar, religiösa brott och straffrättsliga påföljder under mitten av 1800-talet. Förändringstrycket blev allt starkare för att avveckla denna typ av straff, vilket även initierade ett motstånd från mer konservativa krafter.

⁷⁸ Arthur Sundstedt, *Striden om konventikelplakatet* (Stockholm: Håröldens tryckeri, 1958), s. 125 ff.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 229–235.

⁸⁰ Dahlman 2009, s. 367–368.

Landsförvisningen hade en lång bakgrundshistoria, men blev under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet ett alltmer sällan använt verktyg för domstolarna. Forskningen har inte på något samlat sätt tagit sig an denna form av straff eller dess användning i Sverige. Det kan därför finnas skäl att ge en kort beskrivning av landsförvisningens ursprung och tillämpning, innan vi närmare följer processen för dess avveckling.

6.1 Straffets ursprung

Straffet landsförvisning, *ostracism*, hade en speciell ställning i lagboken och användes under 1800-talet sparsamt för högmålsbrott, landsförräderi, ärekränkning och de allvarligaste religionsbrotten. Påföljden utvecklades ursprungligen ur den gamla fredlösheten och förekom i äldre tider som arbiträr straffform för svårare förseelser. Den dömdes skulle hålla sig utanför landet under viss tid i avvaktan på att förlikning kunde ingås. Det användes även som påföljd för förargelseväckande förbrytelser i stadslagar och senare förordningar. I 1734 års lag, som gällde fram till 1865, fanns fridlöshet kvar för vissa brott. Med det menades landsförvisning. Det kunde kombineras med påföljder som konfiskation och ärelöshet. Landsförvisning kunde tillämpas för förbrytelser av religiös, politisk eller ärekränkande karaktär. De som rymde utomlands för att undgå straff, eller gjort sig skyldiga till en grov missgärning, kunde hamna i landsflyktigs ställning. Lagen innebar även förlorad arvsrätt för den dömdes, liksom för barn avlade under förvisningen. Man åtnjöt ej heller ära och kunde i avsaknad av borgerlig rätt inte inneha ämbete, burskap eller stämma å riddarhuset, inte fullgöra uppgifter som rättegångsfullmäktig, avlägga vittnesmål, avtala om trolovning eller bolag, påföljder som kunde kvarstå även om landsförvisningen upphörde. I vissa fall utdömdes nämligen tidsbegränsad förvisning, ett förhållande som också kunde uppstå om den dömdes fick kungens nåd.⁸¹

Redan efter medeltiden noterade olika statsbildningar begynnande besvär till följd av att påföljden även användes av andra stater, efterhand så inskränktes därför tillämpningen. Den särskilt tillsatta svenska lagkommittén och den påföljande lagberedningen under första halvan av 1800-talet delade denna bedömning. Argumenten var uppenbara. ”Använd i något större utsträckning, leder densamma [landsförvisningen] till ett utbyte af förbrytare länderna emellan, hvilket innebär de största faror för rättstillståndet”. En lämpligare påföljd bedömdes ofta vara deportation (inom förfogade gränser), vilket vid denna tid främst kunde användas av Ryssland och kolonialmakter. Landsförvisning som straff träffade förbrytare på olika sätt. Det var enligt lagkommittén mest kännbart för den medellöse och den som hade ett yrke som det inte gick att försörja sig med på främmande ort, medan det innebar mindre olägenheter för den förmögne eller den som överallt kunde finna sin utkomst.⁸²

Redan mot slutet av 1700-talet tycks tillämpningen av påföljden landsförvisning ha varit sparsam. Under upplysningstiden betraktades inte sällan trosavvikare som anfäktade av sinnessjukdom, vilket kunde leda till inspärning på dårhus ”på behaglig tid”.⁸³ Sådana beslut tycks

⁸¹ A. O. Winroth, *Anteckningar efter professor Winroths rätthistoriska föreläsningar i straffrätt. Till den studerande ungdomens tjänst* (Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln, 1889), s. 17–18.

⁸² Lagkommitteén, *Förslag till allmän criminallag, 2 uppl. med de förändringar, hvilka Lag-Committeén vid slutlig granskning af förslaget infört* (Stockholm: Bernh. M. Bredberg, 1839, 1840), s. 9; ”Landsförvisning”, Nordisk Familjebok, Uggelupplagan 15, Signerat J. H-r. (N. S-g.), (1911).

⁸³ Nils Stjernberg, *Kommentar till strafflagen* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1926), s. 62.

även fortsatt ha tillämpats. Ett sådant exempel från 1828 är den norrländske ”läsaren” och bonden Nils Andersson, som dömdes till landsförvisning av Svea Hovrätt för att han ”icke blott sjelf hyst irriga begrepp i religionen, utan ock sina villfarande lärosattser utspridt”. Då fallet slutligen prövades i Högsta domstolen blev han frikänd från ansvar, eftersom Collegium Medicum förklarar honom som vansinnig. Han hade för säkerhets skull redan tidigare avförts till Danviks hospital.⁸⁴

Sverige tillämpade en period landsförvisningar till sin koloni S:t Barthélemy. Under Gustav III:s tid skedde det så sent som 1791 mot upproriska adliga officerare efter den misslyckade konflikten med Ryssland.⁸⁵ Samma öde mötte något år senare några av de sammansvurna i anslutning till kungamordet. Denna förvisningsort hotade 1816 även den till landsförvisning dömd Løjtnanten J Otto Natt och Dag, som dock hann fly till Amerika innan domen verkställdes (se Tablå 4 nedan).

Straffet landsförvisning tillämpades vid denna tid i åtskilliga länder. Det dröjde i Sverige kvar längre än i Norge, där det ansågs upphävt genom 1842 års kriminallagar. I Danmark avskaffades straffet redan 1827. I Finland gällde länge missgärningsbalken från den svenska tiden, det dröjde tills 1889 innan en ny finsk strafflag infördes. En utlänning som gjorde sig skyldig till proselytmakeri (förkunnelse) kunde dock fortfarande dömas till förvisning ur landet efter avtjänat straff. I Frankrike kom deportation åter i ropet efter 1848, då dödsstraffet avvecklats för politiska förbrytelser. De engelska straffmetoderna var förhållandevis hårda, livets förlust präglade påföljden för så gott som alla straff av någon betydelse under 1700-talet. Så småningom tillämpades även deportation, i regel i kombination med tvångsarbete.⁸⁶

I Sverige diskuterades under 1820- och 1830-talen behovet av att tillämpa straffformen deportation för livstidsfångar och farliga fångar genom överenskommelser med andra länder med avlägsna kolonier.⁸⁷

6.2 Omfattning under 1800-talet

I nedanstående tablå redovisas kända uppgifter om de svenska landsförvisningar som utdömdes under 1800-talet fram till 1860. Ytterligare enstaka fall kan ha förekommit, liksom fall där Kungl. Maj:t meddelat nåd eller straffet av andra skäl ej verkställt.

Den gamla strafflagstiftningens landsförvisning önskade liberala krafter i Sverige nu förpassa till historien, tillsammans med kroppsstraff och andra rättsliga kvarlevor. Landsförvisningen hade under första halvan av 1800-talet kommit i blickpunkten genom sin tillämpning i en handfull uppmärksammade domar. Det gällde främst de religiösa brott där straffet tillämpats och där många kunde uppleva påföljden som oproportionerlig. Även andra typer av brott där påföljden använts, som vid tryckfrihetsmål, kom att skapa opinion för en förändring.

⁸⁴ *Post- och inrikes tidningar* 8 juni 1838.

⁸⁵ Montgomery, släkt, *urn:sbl:9470*, *Svenskt biografiskt lexikon (art av H G-m)*, hämtad 2025-04-13.

⁸⁶ Nordisk Familjebok 1911; Johan Hagströmer, ”Om frihetsstraffen”, *Uppsala universitets årsskrift 1875* (Uppsala: Akademiska bokhandeln, 1875).

⁸⁷ Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, doktorsavhandling (Lund: Lunds universitet, 1999), s. 134–135.

Tablå 4. Verkställda domar om landsförvisning i Sverige under 1800-talet.

Dömda till landsförvisning i Sverige	Årtal	Domskäl
Vice häradshövdingen Nils Björkelund	1802	Ärekränkning ⁸⁸
Gustav IV Adolf med familj	1809	Avsatt/utvisad genom statskupp ⁸⁹
Överdirektören Carl August Grevesmöhlen	1816	Religiöst gäckeri, ärekränkning ⁹⁰
Löjtnanten J Otto Natt och dag	1816	Högmålsbrott ⁹¹
Friherre Johan Fredrik Ernst von Vegesack Friherre Anders Gustaf von Düben	1833	Högförräderi ⁹²
Hofrättsauskultanten Åke Igelström Kull	1834	Ärekränkning ⁹³
Målarmästaren Joel Oskar Nilsson	1845	Avfall till katolicismen ⁹⁴
Predikanten Fredrik Olaus Nilsson	1850	Avfall, proselytmakeri ⁹⁵
Porträttritaren Adolf Pettersson	1851	Religiöst gäckeri, tryckfrihetsmål ⁹⁶
Hanna Olivia Andersson Carolina Christina Funk Sofia Wilhelmina Lundegren Maria Charlotta Offerman Anna Schütze Hedvig Catharina Wählander	1858	Avfall till katolicismen, ”Katolikmålet” ⁹⁷

⁸⁸ *Inrikes tidningar* 5 januari 1802.

⁸⁹ Gustav IV Adolf, *urn:sbl:13318*, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Sten Carlsson), hämtad 2025-03-04.

⁹⁰ Carl August Grevesmöhlen, *urn:sbl:13186*, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Jöran Wibling), hämtad 2025-03-04.

⁹¹ Dömdes 1816 av Svea hovrätt i högmålsprocess för stämplingar mot grundlagens successionsordning att gå förlustig adelskap, liv, ära och gods. Hade då redan som landsflyktig rest till Amerika. J Otto Natt och Dag, *urn:sbl:8789*, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Ulf Beijbom), hämtad 2025-03-04.

⁹² Domskälen avsåg för Vegesacks del hans umgänge med den 1809 avsatte Gustav IV Adolf, som landsförvisades samma år. Båda friherrarna benådades inom kort och fick återvända till hemlandet. Skälet var den allmänna amnesti som Karl XIV Johan lät utlysa för politiska brottslingar till åminne av sin ankomst till Sverige 24 år tidigare. Det var i sin tur en åtgärd som vidtogs för att obemärkt lösa problemet med den potentielle svenske ’martyren’ Anders Lindeberg. Han fälldes i ett tryckfrihetsmål och insisterade med stöd i gällande strafflag på att erhålla dödsstraff på sin födelsedag (årsdag av Stockholms blodbad). Han kunde nu genom amnestin avhysas från sin cell utan att väcka allmän uppståndelse. Se Projekt Runeberg, *Svenskt biografiskt handlexikon*, I:259 och II:701–702; Alvar Nelson, *Brott och nåd. Studier i svensk statsrätt och straffrätt* (Köpenhamn: Almqvist & Wiksell/Gebers Förlag A. B., 1953); <https://www.kb.se/hitta-och-bestall/samlingsbloggen/blogginlagg/2021-03-15-motvilligt-benadad.html>, hämtad 2025-03-04.

⁹³ Se not 9–14.

⁹⁴ Justitierevisionens utslagshandlingar 1845 och Högsta domstolens prot. 1845, RA.

⁹⁵ Fredrik O Nilsson, *urn:sbl:8942*, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Harry Lenhammar), hämtad 2025-03-04; Barbro Lindqvist, ”Målarmästare Nilsson och religionsfriheten”, *Signum*, nr 2 (1992).

⁹⁶ Se not 1–7.

⁹⁷ Dahlman 2009, s. 33–35; Erik Sidenvall, ”Tolkningen av ’katolikmålet’ i ett internationellt perspektiv”, *Kyrko-historisk årskrift*, 102 (2002), s. 97–102. Se även den utförliga men värderingsmässigt subjektiva redovisningen i Ernst Newman, *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809–1855* (Lund: Gleerups förlag, 1939), s. 460 ff.

7 Samhällsförändring, reformarbete och väckelse

De förhållanden och den utveckling som så småningom ledde till avvecklingen av landsförvisning som påföljd, kan inte förstås utan att ses i sitt bredare samhällsliga sammanhang.

Det svenska ståndssamhället, starkt ännu under början av 1700-talet, hade i början av 1800-talet kommit att förändras i grunden. I mitten av 1700-talet, då ståndsstistik börjar föras, angavs folkmängden i det som nu räknas till Sverige uppgå till inemot 1,8 miljoner invånare. Adeln svarade för cirka 0,5 procent, prästerskapet cirka 0,9 procent och övriga ofrälse ståndspersoner cirka 2 procent. Till de senare, som inte var representerade i riksdagen, fördes officerare, civila ämbetsmän, fogdar, inspektorer m. fl. Under de följande 100 åren skedde en kraftig befolkningstillväxt, folkmängden fördubblades. Adeln och prästerskapet ökade något i numerär men halverades andelsmässigt, medan andelen ofrälse ståndspersoner ökade något.⁹⁸

Förändringarna skedde successivt, men redan före 1840-talet kunde noteras hur de ofrälse kraftigt flyttat fram sina positioner inom den civila förvaltningen, även till höga poster, och inom lagmanskåren. Till de ofrälse häradshövdingarna hörde bland annat Johan G. Richert, aktuell i den liberala debatten i representationsfrågan, liksom i lagkommitténs diskussioner kring straffrätten och dess påföljder. Han utgjorde därmed ett exempel på att dugliga ofrälse personer vid denna tid kunde göra karriär inom förvaltning och domstolar och få betydande genomslag i den utveckling som skedde.

Giftermålsstatistiken visar att adeln redan under 1820-talet till mer än hälften gifte sig utom sitt stånd. På motsvarande sätt avtog prästerskapets ”självrekrytering” och teologfrekvensen sjönk starkt vid universiteten. Den ekonomiska stabiliseringen och utvecklingen gynnade medelklass, affärsmän och även jordbruket till följd av skiftesreformen. Regeringens politik kännetecknades däremot fortfarande av en viss fördröjning, där konservativa uttryck ännu dominerade. Från 1820-talet börjar emellertid en liberal opposition göra sig hörd inom pressen och i riksdagen, litet senare även inom litteraturen, med namn som Fredrika Bremer, Carl Jonas Love Almqvist, August Blanche, Emilie Flygare-Carlén med flera. Under 1850-talet skedde en kraftig tillväxt av ofrälse officerare, de kom snart i majoritet inom armén. Stora förändringar skedde även i jordägandet, där adelns jordförluster var påtagliga inom de rika jordbruksbygderna. Bolag dominerade av finansmän och ofrälse företagare blev stora jordägare. Regeringens politik kom att bli alltmer liberalt präglad, arvsrätten utvidgades för kvinnor, adelns privilegier urholkades. Prästerskapets och borgarståndets ställning förändrades genom olika liberala reformer. En stark koppling kunde ses mellan sociala och politiska faktorer. Detta var tecken i tiden för den begynnande industriella utvecklingen med ökad kapitalrörlighet och en ökad differentiering av samhällslivet.⁹⁹

⁹⁸ Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, avhandling (Lund: Gleerup, 1949), s. 14 f.

⁹⁹ *Ibid.*, 269–277, 346–351.

7.1 Civilisering, sekularisering

En indikation bland flera på samhällets civilisering var brottsutvecklingen, vilket kort berörts under avsnitt 5.1. Äldre brottsstatistik var visserligen förknippad med en rad felkällor, svåra att fullt ut överblicka idag. En allmän trend tycks ändå vara den förändring som de lokala domstolarnas redovisade ärenden genomgick under 1600-talet. I korthet innebar det en volymmässig övergång från våldsbrott, som slagsmål, till tvistemål. Skiljelinjen mellan civila tvister och brottmål under 1600-talet var dock inte entydig. Till de tvister som ökade hörde penningstvisterna. Under 1700-talet minskade tillgången på vapen i landet, liksom den allvarliga våldsbrottsligheten. Efter en topp under mitten av 1800-talet, sjönk den allvarliga våldsbrottsligheten ända fram till mitten av 1900-talet.¹⁰⁰

Forskningen har påvisat hur det redan under 1750-talet skedde förändringar i den allmänna uppfattningen om samhällsstruktur och synen på staten. Framväxten av vad som kallats ”medborgarmänniskan” innebar synpunkter på vad som skulle känneteckna den styrande maktens uppgifter. Det innebar en förändrad människosyn, till betydande del betingad av en ideologisk förändring med krav på minskad statlig auktoritet och reglering, där medborgarna skulle ges möjligheter att agera och samverka.¹⁰¹ I den process för ”nationsformering” som kom att utvecklas mot seklets slut, främst i Västeuropa, förändrades befolkningens syn på sin nationella tillhörighet. Drivkrafterna kom ofta uppifrån, men det fanns också andra influenser underifrån, från olika klasser och politiska grupperingar. Förändringarna skapade gemensamma synsätt, men innebar också konflikter mellan olika grupper i samhället. Sverige var på många sätt unikt i sin språkliga gemenskap och en längre tid av fred. Det har därför hävdats att utvecklingen fick en betydande inomstatlig karaktär. En betydelsefull grupp blev den expanderande gruppen ämbetsmän.¹⁰²

Sverige utvecklades till skillnad från många andra länder i en riktning där den civila förvaltningen och domstolarna för sin tid var förhållandevis rättssäkra och inte präglades av korruption. Bland de förklaringar som lyfts fram fanns den starka förankringen i offentliga myndigheter och domstolar inom riksdagens representation. Totalt sett kom till exempel borgarståndets representation att förändras påtagligt under 1800-talet. Vid seklets mitt utgjorde ämbetsmän och magistratspersoner där ungefär hälften av ledamöterna. En påtaglig andel av riksdagens samlade ledamöter utgjordes av domare på lokal nivå. Till det viktiga lagutskottet utsågs från borgarståndet endast representanter med juridisk skolning. Den gryende liberala rörelsen och en relativ pressfrihet spelade också betydande roll, pressen kom att dominera mycket av det politiska livet från mitten av 1830-talet.¹⁰³

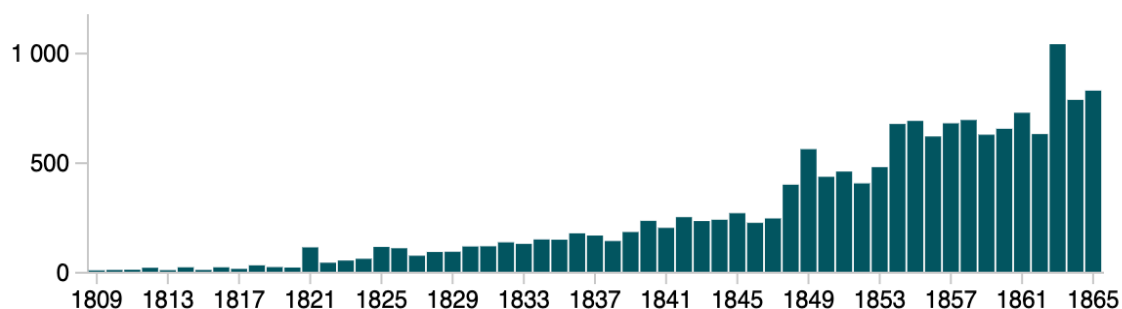
¹⁰⁰ Sundin 1992, s. 412 f., 460; Svedin 2015, s. 81 f.; Hanns von Hofer, *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750–2010* (Stockholm: 2011), s. 15–33.

¹⁰¹ Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1997), s. 222–225.

¹⁰² Anne Berg, *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2011), s. 267 ff.

¹⁰³ Bo Rothstein & Jan Teorell, “Getting to Sweden, Part II: Breaking with Corruption in the Nineteenth Century”, *Scandinavian Political Studies* 38:3 (2015), s. 247–251; Carl-Henrik Höjer, “Borgarståndet 1809–1866”, i *Studier över den Svenska riksdagens sociala sammansättning* (Uppsala universitet: Seminariet för statskunskap, Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 1936), s. 97.

Samhällets civilisering var ett ämne som under 1800-talet allt oftare kom att prägla tidningar, böcker och debatter i riksdagen. Begreppet relaterade ofta till företeelser som brott och straff, bildning, läskunnighet och andra yttringar som ansågs visa civiliseringsgraden i ett samhälle.

Figur 1. Antal förekomster av ordet "civilisering" i olika böjningsformer i svensk press under perioden 1809–1865.

Källa: Kungliga Biblioteket, digital databas *Svenska Tidningar*, sökning på civiliser*. Antalet förekomster har sannolikt påverkats av tillväxten av antalet tidningar i landet över tid. Databasens täckningsgrad för förekommande tidningar kan vidare variera mellan olika år. Denna typ av reservationer förtar dock inte intrycket av att de aktuella orden successivt tenderat att bli mer synliga i opinionsbildningen under perioden.

Ytterligare ett begrepp som kännetecknade omställningen var sekularisering, eller förvärldsligande. Ett sådant skeende var betydelsefullt under mitten av 1800-talet och speglas i denna studie då det gäller debatten kring den kyrkliga och straffrättsliga lagstiftningen. Ett mer sekulariserat sätt att betrakta omvärlden sammanhänger med den urbanisering och idémässiga förändring som skedde samt de förändrade maktrelationer som utvecklades mellan staten och kyrkan. Exempel på detta är hur samhället övertog uppgifter och strukturer från kyrkan inom skolans och socialvårdens områden.¹⁰⁴ Landsbygdens växande befolkning ställdes mot resurser och brukningstraditioner som inte förmådde möta de ökande kraven på jord och försörjning. Grupper av egendomslösa sökte sig till städer och tätorter och lämnade den relativt statiska och kyrkligt dominerade agrara miljö där de tidigare levde. Det sammanhängde även med en förändring av normativa och moraliska synsätt, där grupper utanför familjehushållet och släkten nu fick större genomslag.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Lars Bo Kaspersen & Johannes Lindvall, "Why no religious politics? The secularization of poor relief and primary education in Denmark and Sweden", *Arch.europ.sociol.*, XLIX:1 (2008), s. 128–130, <https://doi.org/10.1017/S0003975608000039>, hämtad 2025-05-09.

¹⁰⁵ Ulf Drugge & Simon Lindgren, *Med dödlig utgång. Om grova våldsbrott och sociala former i 1800-talets Sverige* (Umeå: Umeå universitet, 2001), s. 140.

Sekulariseringen kan även uttryckas i ökande krav på frihet – om det nödvändiga i att utveckla frihet i dess olika former, uttrycksmässigt i tal och skrift, genom en utvecklade varuhandel eller för den enskilde att kunna utveckla sina talanger. Förändringarna innebar även ökad ideologisk och religiös mångfald. Forskningen pekar vidare på tidningarnas betydelse för spridning av nya ideal och synsätt, liksom elitens känsla av att ”leva i en ny tid”, en omvälvningsperiod.¹⁰⁶ Vi ser också hur den indragningsmakt avseende tidningsutgivning som flitigt nyttjades efter 1809, efter några decennier tillämpades i allt mindre utsträckning. Agerandet mot tryckfrihetsförseelser från kung och regering blev ovanligare, en ny syn på stat och samhälle präglade landet.¹⁰⁷ Den sociala rörligheten ökade, med framväxten av en ny borgarklass och ökade möjligheter att bedriva näringsverksamhet. Effekter kunde uppstå i civiliserande mening, med ökade uttrycksmöjligheter och en minskad våldsanvändning. Det skedde dels i ett vertikalt perspektiv genom ökad disciplinering uppifrån, dels horisontellt genom ökade möten och samspel mellan människor, med bättre förutsättningar för tolerans och empati som följd. Tätortsmiljön kan i sig ha skapat mekanismer och förutsättningar för ökad självdisciplinering och påverkad affektstruktur (i Norbert Elias mening). Sekularisering behöver dock inte innebära att det religiösa försvinner, under slutet av 1700-talet var religionen fortfarande något som till betydande del höll samman samhället ideologiskt.¹⁰⁸

En brytpunkt i samhällsutvecklingen anges ofta till mitten av 1800-talet. Nedmonteringen av enhetssamhället, med den starka kopplingen mellan kyrka och stat, skapade nya förutsättningar, ”det moderna genombrottet”.¹⁰⁹ Denna uppsats skildrar ett utsnitt av denna period, tidsmässigt och innehållsligt, med krav på ökad tankefrihet och en ny kyrkolagstiftning. Det hände samtidigt som strafflagstiftningen behövde förnyas med ett mer humant regelverk som svarade mot tidens idéer och föreställningsvärld.

7.2 Regeringsformen 1809 – samvetsfriheten reglerad?

Statskuppen banade väg för en ny regeringsform och en ny författning. Ett statsråd med nio ledamöter tillsattes av kungen, men svarade inför ståndsriksdagen, som skulle sammanträda minst vart femte år. Kungen ägde fortfarande den verkställande makten, riksdagen lagstiftning och skattebeviljande, där det vid beslut krävdes godkännande från minst tre av de fyra stånden. Oavsättliga domare skulle bevaka rätten. Bakom detta låg idén om maktindelning, även om den inte blev konsekvent genomförd. Stark betoning kom att ligga på ämbetsmännen och centralmakten. Den allmänna uppfattningen var att staten skulle se till det allmännas bästa, vilket skulle ske med ”förnuft och rätt”. Det innebar att universitetsutbildning och personlig duglighet kom att betonas i större utsträckning än tidigare. Sär rättigheter och privilegier stod i vägen för en önskad samhällsnytta.¹¹⁰

Sverige uppvisade genom förändringarna en litet motsägelsefull dualitet. Ett gammaldags agrart samhälle, samtidigt en modernitet i sitt nya statskick, relativt välfungerande med be-

¹⁰⁶ Bergfeldt 1997, s. 4; Joachim Östlund, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, doktorsavhandling (Lund: Lunds universitet, 2007), s. 210–211.

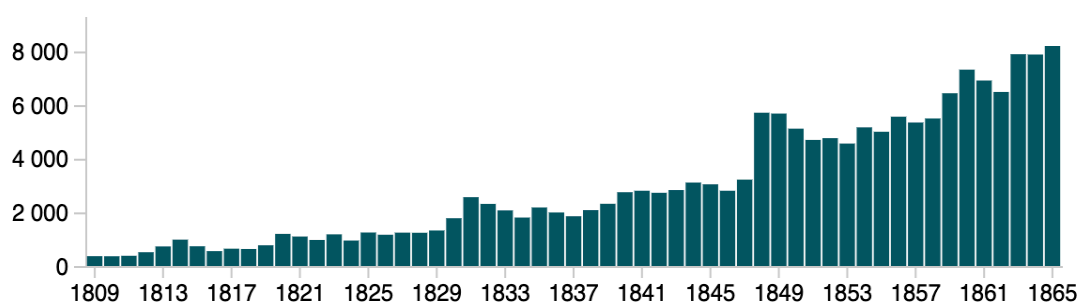
¹⁰⁷ Melkersson 1997, s. 142–145.

¹⁰⁸ Bergfeldt 1997, s. 185.

¹⁰⁹ Östlund, 2007, s. 210–211.

¹¹⁰ Nordin 2019, s. 57–62; Nilsson 1989, s. 15–16.

gränsad korruption, tryckfrihet och hög läskunnighet i befolkningen.¹¹¹ De konstitutionella förändringarna och regeringsformen blev på flera sätt en väckarklocka och dörröppnare för bredare liberala reformrörelser, inte minst i religiöst hänseende. I småskrifter och debatter argumenterades, som tidigare nämnts, för en ”oinskränkt frihet att dyrka Gud efter sin bästa övertygelse”.¹¹² Inom statskyrkan och bland prästerna fanns dock ett kvardröjande motstånd. I det skyndsamma arbetet med en ny regeringsform hade detta friare synsätt ändå satt sin prägel, vilket främst kom till uttryck i RF § 16, om en friare utövning av individens tankar och religionsutövning.¹¹³ Innebörden kom att tolkas på olika sätt under första hälften av 1800-talet, vilket accentuerades under 1850-talet då frågan om ökad religionsfrihet och framväxande väckelserörelser ställdes på sin spets.

Figur 2. Antal förekomster av ordet ”frihet” i svensk press under perioden 1809–1865.

Källa: Kungliga Biblioteket, digital databas *Svenska Tidningar*. Antalet förekomster har sannolikt påverkats av tillväxten av antalet tidningar i landet över tid. Databasens täckningsgrad för förekommande tidningar kan vidare variera mellan olika år. Denna typ av reservationer förtar dock inte intrycket av att ordet ”frihet” successivt tenderat att bli mer synligt i opinionsbildningen under perioden.

Halvsekelväxlingen 1850 kännetecknas också, enligt vissa forskare, som startpunkt för ”dynamiskt framåtskridande” och omvälvande förändringar. Honnørsordet var ”frihet”, där staten ansågs ha som uppgift att värna individens frihet och den enskilda sfären.¹¹⁴ Konservativa krafter ville inte kännas vid att RF avsåg religionsfrihet, utan pekade främst på att man här avsett rätten att avstå från deltagande i vissa kyrkliga ceremonier och att den religiösa friheten avsåg utlänningars rätt att praktisera sin religion. Väckelserörelsen hävdade å sin sida att man på detta sätt redan hade skydd av grundlagen att fritt utöva sin religiösa övertygelse. Ett försök till mer ”neutral” tolkning av paragrafens innehåll skedde 1857 genom juristprofessorn Christian Naumann i Lund. Hans bedömning, som han lät trycka i en småskrift, var att paragrafens

¹¹¹ Ibid., s. 63.

¹¹² Hessler 1956, s. 151.

¹¹³ RF 1809, § 16; ”Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra, [...] ingen ifrån ort till annan förvisa; ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda hvar och en vid en fri utövning af sin religion, så vidt han derigenom icke störer samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer. Konungen låte en hvar blifva dömd af den domstol, hvarunder han rätteligen hör och lyder.”

¹¹⁴ Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1991), s. 33, 127.

utsaga om samvetsfrihet måste tolkas som fullständig religionsfrihet, vilket fick stort genomslag.¹¹⁵ Det blev dock omgående kritiserat i bland annat *Svenska Tidningen* och accepterades inte av mer konservativa krafter.¹¹⁶

7.3 Väckelserörelse och emigration för trons skull

Under 1850-talet blev en ny företeelse uppenbar – befolkningsökningen och bristen på jord och utkomstmöjligheter drev tillsammans med andra faktorer fram en begynnande emigration till andra länder, främst Amerika. Här var det fritt att omfatta en personlig tro, det fanns inte något nationellt prästerskap som i förening med staten påbjöd viss trostillhörighet. Företeelsen noterades med viss oro från statsmakternas sida, kungen tog upp det i sitt frontal till ständerna 1853. ”I de utvandringar till främmande werldsdelar, hvilka redan från längre tid tillbaka egt rum från åtskilliga länder i Europa, hafva äfven Svenska undersåter i större mängd börjat deltaga.” Det varnades från bedrägliga uppgifter och förespeglingar och den nödställda belägenhet många utvandrade blivit försatta i.¹¹⁷ Från 1840-talet hade det blivit enklare att lämna landet, tillåtelse behövdes inte längre från myndigheterna. Utvandringen till Amerikas förenta stater nådde under perioden 1851–1855 sin dittills högsta nivå, totalt uppskattas drygt 11 000 personer dessa år ha utvandrat till Amerika. Det skulle snart bli fler. Utvandringen ökade successivt för att kulminera under 1880-talet.¹¹⁸

Det är svårt att dra entydiga slutsatser då det gäller religionsfrågans betydelse för emigrationen under mitten av 1800-talet. Det är känt att såväl enstaka personer som större grupper utvandrat då de befarat att dömas för religiösa brott av domstolarna. Det kunde gälla hot om ingripande domar som landsförvisning, men även mildare former av religiös förföljelse från staten eller lokalsamhället. Ett välkänt exempel gäller den sektliknande rörelsen ”erikjansarna” i Hälsingland. Erik Jansson, förgrundsförare i rörelsen, befriades spektakulärt hösten 1845 under en fängstransport från Delsbo häradshäkte till länshäktet i Gävle av sina anhängare. Han uppgavs ha siktats i New York sommaren därpå, då hundratals av hans anhängare bokade båtbiljett från Gävle till Amerika.¹¹⁹ Erikjansarna såg i likhet med många andra fritänkare emigration som en sista utväg för att kunna följa sin trosuppfattning. Det var inte bara domstolarna som utgjorde ett hot, även pöbeluppror från lokalbefolkningen kunde störa ”läsare” då de samlats för andakt. Sentida tolkningar av rörelsens uttag ur landet pekar på att erikjansarrörelsen och det reella hotet om landsförvisningar användes i L. V. Henschens kamp för religionsfrihet (se avsnitt 5.2). Åtalen för konventikelbrott i lägre rätt hade tillstyrkts av JK och bekräftats av Kungl. Maj:t. Rörelsen planerade i detta skede sin sorti ur landet.¹²⁰ Gruppen etablerade sig i

¹¹⁵ Christiann Naumann, *Hvilken är svenska stats-religionen? hvad förstodo 1809-års Lagstiftare med den i 16:de § Regeringsformen stadgade Religionsfrihet? Två frågor besvarade* (Lund: Lundbergiska bokbinderiet, 1857). Se även Hessler 1956, s. 212–215.

¹¹⁶ *Svenska Tidningen* 16–17 oktober 1857, se även svar i *Post- och inrikes tidningar* 17 november 1857.

¹¹⁷ Bih. till RSt Prot. 1853–54, 1 Saml. 1 Afd. 2 Häft.

¹¹⁸ SCB, Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS). En statistikserie som utgavs fram till mitten av 1900-talet, för att därefter ersättas av Sveriges Officiella Statistik (SOS).

¹¹⁹ Se t. ex. *Tidning för Falu län och stad* 4 december 1845; *Skånska Posten* och *Malmö Tidning* 6 december 1845; *Örebro Tidning* 26 augusti 1846.

¹²⁰ Cecilia Wejryd, *Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2002), s. 145–146, 227.

den religiösa kolonin Bishop Hill i Illinois. Enligt pressen bidrog sannolikt missväxten i Sverige dessa år till att rörelsen emigrerade.

Landsflykt, i ordets verkliga betydelse, kunde också ske i förebyggande syfte av andra orsaker. Den i sin frånvaro till landsförvisning för högmålsbrott dömde löjtnanten J Otto Natt och Dag visade sig på eget initiativ redan ha flytt till Amerika (se Tablå 4). I detta fall rörde det sig inte om religiösa skäl, utan om politiska.

8 Stegen mot en ny strafflag

I detta kapitel ges en bakgrund till de skeenden som så småningom ledde fram till en ny strafflag och därmed avveckling av påföljden landsförvisning. Uppsatsens fokus och analysobjekt är den sista tioårsperioden 1853–1863 före 1864 års straffrättsreform. För att rätt förstå förutsättningarna för dessa förändringar behövs även en tillbakablick. Den analysmodell som tidigare presenterats kommer också kortfattat att nyttjas i anslutning till denna tidiga del av processen, från regeringsformen 1809 fram till riksdagarna under början av 1850-talet. Det källmaterial som använts för denna del är inte heltäckande, utan belyser snarast punktvis viktiga händelser och ställningstaganden. Avsikten är att lyfta fram några avgörande förutsättningar för den intensiva debatt som senare kom att föras kring strafflagen och dess påföljder.

Behovet av att utveckla grunderna för en ny strafflag som kunde ersätta 1734 års lagstiftning hade varit långvariga. Arbetet tog fastare form våren 1809 under det reformarbete och den omstöpning av statsskicket som genomfördes som en följd av statskuppen och förvisningen av Gustav IV Adolf. Högsta domstolens syn på en moderniserad lagstiftning hade tagit intryck av den europeiska diskursen, liksom diskussionen inom ständerna, och omfattade bland annat rättspolitiska ideal om medborgares frihet, allas likhet inför lagen, avtalsfrihet och avtalstrohet, att straff skulle förutsätta bestyrkt skuld och en bevisrätt som erbjöd rättsskydd.¹²¹ En för ändamålet utformad förberedande lagkommitté inrättades 1811 under ledning av justitieminister Fredrik Gyllenborg och närmast berörda justitieråd. Kommittén förordade en uppdelning i brotts- och tvistemål samt förenkling och förkortning av rättsprocessen.¹²²

En bakomliggande fråga, som regelbundet kom att lyftas i diskussionerna kring strafflagen och avkriminalisering av vissa religiösa brott, var den snabbt tillkomna 1809 års regeringsform (RF). Grundlagens starka ställning och styrning av övrig lagstiftning var utgångspunkten. Den paragraf som tilldrog sig särskilt intresse var § 16, som främst åberopades av de liberala krafter som ville se en förändring mot ökad trosfrihet, men tolkningarna varierade avsevärt. Intressant nog innehöll texten en passus som kunde tolkas som ett förbud mot olika typer av förvisning. Paragrafen gav i sin helhet även stöd för analysens nyckelord rättssäkerhet och humanitet.¹²³

¹²¹ Stig Jägerskiöld, ”Två sekler med Högsta domstolen”, *SvJT*, 18–39–163, 1989.

¹²² *Ibid.*

¹²³ Se not 113.

8.1 Lagkommitténs arbete

Enligt kommitténs direktiv skulle arbetet visserligen formellt och materiellt bygga vidare på 1734 års lag, men ges bättre struktur och bli mer lättöverskådlig. Man önskade vidare mildra den gällande missgärningsbalkens straffskalor och straffbalkens bestraffningsformer. Ett förslag till ny lagstiftning förväntades vara klart redan 1813 för att efter remissbehandling kunna föreläggas riksdagen 1815. Av detta blev dock intet.¹²⁴

Den unge juristen Johan Gabriel Richert vid Göta Hovrätt gavs av kommittén i uppdrag att skyndsamt ta fram ett förslag till brottsmålslagar, med brottens klassifikation och lämpliga straffarter. Kommittén inspirerades av den franska strafflagen, men Richert, som även var en tongivande liberal, valde en annan väg i sitt karakteriserande av tio olika brottsklasser. Det fortsatta arbetet visade sig dock betydligt mer tidskrävande än förväntat och kom också att möta kvardröjande motstånd, såväl inom kommittén som av konservativa krafter inom Högsta domstolen, ständerna, i utskotten och samhället. Vissa motsättningar tycks även ha rått mellan Richert och den konservative nye monarken, Carl XIV Johan.¹²⁵

Framåsyftande tankar fanns hos åtskilliga jurister och liberala politiker, främst inom borgarståndet, men även motstånd. Motkrafterna var väl förankrade i det som varit, där förändringar sågs som hot mot och ifrågasättande av enhetsstaten, där kyrkan och samhällsordningen ännu var väl sammanflätade. Det gällde särskilt önskemålen om ökad religiös frihet från statskyrkans organisation och trosuppfattningar, där ledande kyrkomän i prästeståndet starkt värnade rådande kriminalisering av avfall från den evangeliska tron. Särskilt katolicismen och dess befarade lockelse för svenska protestanter hade sedan länge upplevts som en stor fara. Då de katolska aktiviteterna i landet ökade under 1830-talet, möttes det med stark misstänksamhet.¹²⁶

Ledtiderna för grundläggande legala reformer var uppenbart långsiktiga. Ambitionerna om ett snabbt och effektivt lagstiftningsarbete för att ersätta den gällande strafflagen kom som vi sett snart på skam. Direktiven för 1811 års lagkommitté hade så småningom kompletterats med önskemål om att samordna arbetet med den norska lagkommission som tillsatts 1814, samma år som unionen med Sverige etablerats. För kriminallagstiftningens del kom detta dock att dröja ända till 1830–1831.¹²⁷

Lagkommittén lämnade 1832 ett förslag om ny strafflag med tydlig liberal prägel, som innebar avskaffande av kropps- och skamstraff (spö- och risstraff) samt även av påföljden landsförvisning.¹²⁸ Dödsstraffen skulle begränsas, en utbyggnad skulle i stället ske av fängelsesystemet enligt Auburnsystemet. Straffen skulle fungera förbättrande för såväl den enskilde individen som preventivt för brottsligheten i samhället mer generellt. En nyhet var även ett föreslaget latitudsystem, inom vilket påföljderna skulle utdömas. Lagkommittén hade i sitt arbete tagit intryck av den tyske straffrättsteoretikern von Feuerbach, den därtill relaterade bayerska strafflagen från

¹²⁴ Nelson 1950, s. 26; Gösta Hasselberg, *Kompendium i svensk rättshistoria. Samhällsutveckling och rättskällor från medeltid till nutid* (Stockholm: Juristförlaget, 1989), s. 145–146.

¹²⁵ Nelson 1950, s. 21–32.

¹²⁶ Sidenvall 2002, s. 97; Magnus Nyman, *Förlorarnas historia. Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, 3:e uppl. (Stockholm: Veritas förlag, 2017).

¹²⁷ Nelson 1950, s. 36.

¹²⁸ Lagkomiteen, *Förslag till Allmän Criminallag* (Stockholm: Johan Hörberg, 1832).

1813, samt den franska strafflagen Code pénal från 1810.¹²⁹ En ny version av förslaget, där man hanterat de anmärkningar som inkommit, gavs ut 1834.¹³⁰

Flera förslag släpptes dessförinnan av kommittén rörande civilrätten med ett samlat förslag om en ny civillag 1826. Strafflagsförslaget var för sin del framåtsyftande, i sina tankegångar före sin tid, även om kompromisser skett i en rad avseenden med mer konservativa synsätt. Utgångspunkter var att verka preventivt, men även att fungera som förbättrande för brottslingarna. Man tog avstånd från äldre tiders straffrättsliga synsätt och menade att stränga straff snarast verkade förhårdande, inte förbättrande. Det fanns i kommittén uppenbart även tveksamheter inför opinionen och medborgarnas bildningsförmåga, därför presenterades två förslag, ett med och ett utan dödsstraff. Straffformen ”strängt fängelse”, med tortyrliknande behandling, skulle förbjudas. Lagförslaget innebar steg mot en friare bevisrätt, där man ändå inte lämnade den så kallade legala, reglerade, bevisrätten.¹³¹

Förslaget kom successivt att modifieras, även om huvuddragen stod sig fram till dess att lagen långt senare beslutades. Alla forskare har dock inte varit lika imponerade av reformen. Erland Aspelin beskriver hur striden i lagkommittén till stor del innebar en avvägning mellan synsättet att vedergällning och avskräckning var straffrättens grund och en motsatt betoning av prevention med syfte till förbättring. Det senare perspektivet, den relativa straffteorin, hade också starka företrädare, som kan sägas ha arbetat i mer civiliserande anda. Aspelin ser inte reformen som revolutionerande, snarare som en kodifiering av det stegvisa reformarbete som skedde tidigare under 1800-talet. Han noterar dock att det var viktigt att förbättringstanken i och med strafflagen fick genomslag i straffregler och verkställighet.¹³²

8.2 Domarnas uppfattning

Uppsatsens perspektiv rör perioden från 1809 års regeringsform fram till stadfästandet av en ny straffrättslig lagstiftning 1864. Däremellan kom även kyrkolagstiftningen att förnyas. Rent författningsmässigt gällde under denna period att kungen var beroende av ständerna för stiftade av grundlagar, allmän civil- och kriminallag samt kyrkolag.¹³³ Det krävdes som vi sett bifall från tre av de fyra ständerna. Förändringar av RF och andra grundlagar krävde samtliga ständers godkännande, med beslut under påföljande riksdag efter konstitutionsutskottets godkännande. Kungen kunde lagstifta i frågor som gällde landets allmänna hushållning, domare och högre ämbetsmän kunde mellan riksdagarna rådfråga Högsta domstolen om den rätta innebörden av lagstiftningen om det gällde civil-, kriminal- och kyrkolag. Här skulle även kungens ställningstagande räknas in, även om han ej deltog i HD vid tillfället. Initiativ till lagstiftning från kung eller riksdag skulle skickas till statsrådet och HD för yttranden. Vid HD:s dömmande verksamhet hade kungen två röster i de fall han deltog, annars dömdes enbart i kungens namn. HD bestod

¹²⁹ Inger 2011, s. 297.

¹³⁰ Lagkommiteen, *Utlåtande i anledning af anmärkningar wid förslaget till allmän criminallag* (Stockholm, 1834).

¹³¹ Jägerskiöld 1989. Två av fyra instanser skulle enligt förslagen avvecklas; lagmansrätter och kämnärsrätter.

¹³² Aspelin 1999, s. 116.

¹³³ Martin Sunnqvist, *Konstitutionellt kritiskt dömmande. Förändringen av nordiska domares attityder under två sekel*, doktorsavhandling (Stockholm/Lund: Lunds universitet, 2014), s. 64.

av sex frälse och sex ofrälse regeringsråd, en bestämmelse som togs bort 1844–1845, då antalet regeringsråd också kom att öka.¹³⁴

Den konservative justitiestatsministern Mathias Rosenblad hade under remissarbetet kring lagkommitténs förslag om ny strafflag oroats av de stridiga uppfattningar som rådde bland domarna. Han lät därför 1837 genomföra en enkätundersökning riktad till domare vid landets underrätter. En viktig och för många jurister skiljande fråga var straffformerna och deras tillämpning, utifrån de effekter straffen kunde ha i preventivt och rehabiliterande syfte. Domarna tillfrågades i skrivelsen om ”deras på erfarenhet grundade omdöme om de olika straffbestämmelsernas företräde sinsemellan, såsom förbättringsmedel betraktadt”.¹³⁵ Ställningstagande efterfrågades till kyrkoplikt, fängelsestraff på vatten och bröd, samt spöstraffens bedömda inflytande på de dömda. Då svaren sammanställdes gavs gott stöd för Richerts och övriga liberala juristers grundsyn, det sågs inte som positivt att utdöma kyrkoplikt och kroppsstraff som förbättringsstraff. Även hovrätternas sent inkomna remissvar innebar stöd för att kropps- och skamstraffen skulle tas bort.¹³⁶

Lagförslaget remitterades i flera steg. Inledningsvis efterfrågades kommentarer från straffrättsprofessorerna vid Stockholms och Uppsala universitet. Då det gällde hovrätternas yttranden fick man vänta ända till 1838, eftersom ett senaste svarsdatum av någon anledning inte satts ut.¹³⁷ Lagkommittén lät 1839 publicera en reviderad version av förslaget, där vissa ändringar gjorts och där också inkomna synpunkter beaktats.¹³⁸ Avslutningsvis gavs Högsta domstolen (HD) sitt författningssenliga tillfälle att granska lagförslaget, tillsammans med de synpunkter som hovrätterna lämnat.

Kommitténs förslag om en ny straffrättslig lagstiftning mötte emellertid motstånd från HD, som i sin sammansättning vid beslutet präglades av den äldre, tyska historiska skolan. Man önskade bibehålla viss kontinuitet och värnade därför om äldre synsätt. ”Sedvanerätt” skulle ha företräde framför mer naturrättsliga utgångspunkter. En rad utnämningar av nya justitieråd hade skett åren före lagkommitténs förslag, vilket bäddade för en negativ majoritet i domstolen. Huvudargumentet var att ”den svenska domarorganisationen ej var lämpad för så vittgående reformer.” Diskussionerna fortsatte, 1840 upplöstes kommittén och beredningsarbetet skulle snart övergå i nya konstellationer.¹³⁹

De juridiska motsättningarna inom HD kom att skapa skiftande rättspraxis, där den historiska skolan förordade prejudikatsrätten. Oscar I biträdde efter tronskiftet 1840 en liberal utveckling, vilket visat sig bland annat genom hans ”anonyma” bidrag till förnyelselitteraturen och i de nådeansökningar han avgjorde rörande dödsstraff.¹⁴⁰ Debatten kring dödsstraffet var intensiv, där även traditionella jurister kunde se det som inhumant och förespråka en avveckling.¹⁴¹

¹³⁴ Ibid., s. 64–67.

¹³⁵ Andréén 2008, s. 47.

¹³⁶ Ibid., s. 47–51.

¹³⁷ Ibid., s. 44–48.

¹³⁸ Lagkommiteen, *Förslag till allmän criminallag. 2 uppl. med de förändringar, hvilka Lag-Commiteen vid slutlig granskning af förslaget infört* (Stockholm: Bernh. M. Bredberg, 1839, 1840).

¹³⁹ Jägerskiöld 1989, s. 259.

¹⁴⁰ *Om straff och straffanstalter* (Stockholm: 1840), anonymt publicerad av Oscar I under hans tid som kronprins.

¹⁴¹ Andréén 2008.

Varken inrättandet av HD 1789 eller den ställning domstolen fick enligt 1809 års regeringsform innebar, enligt Sten Carlsson och Stig Jägerskiöld, ett erkännande av maktfördelningsläran. Domstolen kom således inte att bli en från den styrande och lagstiftande makten självständig dömande institution.¹⁴² HD hade trots det betydande inflytande, genom sina lagförklaringar, granskning av lagförslag och yttranden i nådeärenden. Ledamöterna kunde på olika sätt också utöva viss påverkan inför politiska beslut. Justitiestatsministern var fram till 1840 domstolens främste ledamot och regeringen utsåg formellt, efter domstolens yttrande, dess ledamöter, vilket innebar viktiga maktfunktioner. Domstolens ledamöter kunde å sin sida utöva inflytande genom sitt deltagande i ståndsriksdagen, främst genom ledamöternas representationsrätt inom ridderskap och adel, därefter i den nya tvåkammarriksdagen.¹⁴³

Enligt traditionen tog inte HD (eller statsledningen) självt initiativ till att sammanställa och sprida sina domar i överblickbar form. Det intresse som fanns hos allmänhet och press möttes genom privata initiativ, under den aktuella perioden i form av Juridiskt Arkiv (1830–62).¹⁴⁴

8.3 Motstånd och väntan

Mot bakgrund av det inträffade lät Kungl. Maj:t 1840 meddela ständerna att förslaget till strafflag ännu inte var i skick att underställas dem. Ständerna var dock otåliga, man önskade påskynda arbetet, som redan pågått under så lång tid, och föreslog tillsättande av en kommitté eller lagberedning. Så skedde också, men även denna fas av arbetet visade sig tidsödande, då lagberedningen inte hann sammanträda förrän i slutet av 1841. Det var uppenbart att olika typer av dold och öppen opposition mötte beredningens förslag, liksom det kom att präglades dess själva sammansättning. Den liberale Johan Gabriel Richert hölls utanför granskningsarbetet, som avslutades först 1844.¹⁴⁵ Samma år lades en proposition om antagande av en ny strafflag. Kropps- och skamstraffen hade där utmönstrats, dock utan hänvisning till den genomförda enkäten till landets domare. Riksdagen sköt dock i detta skede avgörandet på framtiden. Kungl. Maj:t lät därefter oväntat förordna Richert och två sakkunniga professorer att delta som ledamöter i lagberedningen, vilket där väckte uppmärksamhet och förvirring. Det innebar att Richert åter gavs möjlighet att sätta sin prägel på beredningens arbete, vilket kom att pågå fram till 1851.¹⁴⁶

8.4 Trontal 1844–45

En händelse som påverkade den fortsatta utvecklingen var Oscar I:s trontal 1844, där han lyfte frågorna om ökad religionsfrihet och landsförvisningens avskaffande.¹⁴⁷ Kungen hade vid riksdagens öppnande aviserat att hans förhoppning var att återkomma senare under riksdagens gång med ett förslag om ny strafflag. En sådan proposition förelades också ständerna i december

¹⁴² Sten Carlsson, ”1809 års regeringsform”, i *Rättshistoriska studier XVI*, red. Rolf Nygren (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1990), s. 126–127; Jägerskiöld 1989, s. 253.

¹⁴³ Ibid.; Inger 2011, s. 205.

¹⁴⁴ Inger 2011, s. 196; Jägerskiöld 1989, s. 263.

¹⁴⁵ Lagberedningen, *Förslag till Straff-Balk* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1844).

¹⁴⁶ Andrén 2008, s. 52; Nelson 1950, s. 51–62; Hasselberg 1989, s. 145–146.

¹⁴⁷ Enkvist 2013, s. 57.

1844. Behovet av förbättring inom denna del av lagstiftningen ”blefve med hvarje dag mera bjudande”, som ständerna tidigare hade påpekat.¹⁴⁸

Vid riksdagens avslutning 24 maj 1845 kunde kungen konstatera att en fullständig granskning av förslaget till ny strafflag inte hunnits med av ständerna. Han ansåg sig dock med ”synnerlig tillfredsställelse” ha inhämtat att man ställt sig positiv till huvudgrunderna för ett straffsystem som förenade samhällets säkerhet med en med religionens och mänsklighetens högre fordringar ”mera öfverensstämmande aktning för människovärdet”. Kungen avsåg därför att återkomma vid nästkommande riksdag.¹⁴⁹

8.5 Stegvis reformering

Försöken att förnya strafflagen mötte emellertid fortsatt motstånd, bland annat under 1850–51 års riksdag. Lagkommitténs tidigare arbete kom ändå att påverka rättsutvecklingen. Stegvis reformering skedde under åren som följde i flera avseenden – av kvinnors rättigheter, liksom avvecklingen av kropps- och skamstraff. Vatten och bröd avvecklades som självständigt straff, det kvarstod 1858 bara som förvandlingsstraff för dem som inte kunde betala sina böter. Samma år avvecklades även kyrkoplikten.¹⁵⁰

Trots denna typ av landvinningar, var otåligheten och kraven på ökad frihet betydande inom landet, liksom från observatörer utomlands. Det som uppfattades som religionsförföljelser i Sverige väckte uppseende i andra länder. Det togs upp vid Evangeliska alliansen i London 1851 och föranledde även den engelske premiärministern att i brev till svenska regeringen be om en mildare lagstiftning. Från Frankrike skickades en skrivelse till den svenske ärkebiskopen.¹⁵¹ *Aftonbladet* tog upp saken i en ledare 8 december 1852; ”[...] Sverige torde snart få landsförvisa tredjedelen av befolkningen [...]”.¹⁵² Tidningen kom dock till följd av försäljning att inta en mer vacklande hållning över tid.

De återkommande debatterna i ståndsriksdagen om en förändring av strafflagen hade olika utgångspunkter. Mest framträdande var den starka koppling som skett till frågan om ökad religionsfrihet. Den allmänna opinionen, i den mån någon sådan kunde identifieras vid sidan av en ännu så länge mer begränsad väckelserörelse, uppfattade straffet som oproportionerligt. Riksdagsmännen hänvisade vid denna tid ofta till vad de uppfattade som allmänna tänkesätt eller övertygelser, den allmänna meningen, vilket man ansåg borde vägleda lagstiftaren. Talet om en sådan allmän opinion konceptualiserades bland annat i debatter om ökad religionsfrihet, konstitutionell reformering och pressfrågor. Inte sällan såg sig ständernas valda företrädare som uttryck för en sådan allmän opinion.¹⁵³ Man kunde åberopa detta i försöken att bryta ny mark eller för att bibehålla konservativa tänkesätt.¹⁵⁴ Det kom också till uttryck i diskussionerna om

¹⁴⁸ Prop. 1844–45:69.

¹⁴⁹ Kungens tal vid riksdagens slut, 24 maj 1845. Bih. till RSt Prot. 1844 och 1845, 1 Saml. 2 Afd. 2 Häft.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Sundstedt 1958, s. 255 ff.

¹⁵² *Aftonbladet* 8 december 1852.

¹⁵³ Alla i representationen var inte valda, avvikelser utgjorde här främst ridderskapet och adelns representationsprivilegier, vilket gjorde det svårt att på förhand värdera ståndets synpunkter i riksdagen. Närvaron kunde skifta betydligt och därmed även den dominerande inställningen i olika frågor.

¹⁵⁴ Jonas Harvard, *En helig allmänlig opinion. Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919*, doktorsavhandling (Umeå: Umeå universitet, 2006).

påföljden landsförvisning. Vid sidan av meningsutbyten kring rimligheten i att kriminalisera visst religiöst tänkande med sådan påföljd, framskyntade bedömningar av mer straffrättslig natur kring själva straffet i sig i riksdagsdebatterna.

Hur såg då Sverige ut vid denna tid? Stig Strömholm, tidigare rektor vid Uppsala universitet, konstaterar att landet 1850 trots begynnande förändringar ännu var ”det gamla Sverige”. Det gällde inom en rad områden;

[...] agrart, perifert, intellektuellt konservativt, ekonomiskt svagt, socialt och politiskt en smula gammeldags vid jämförelse med omvärlden, i stor utsträckning alltjämt präglad av merkantilismens och den starka förvaltningsstatens strukturer och regleringar.¹⁵⁵

Emigrationen till Amerika, en betydelsefull förändringsfaktor, hade ännu inte tagit fart. Dessa förhållanden kanske speglar något av den ålderdomliga lagstiftning som ännu i mitten av 1800-talet dröjde sig kvar, det utbredda konservativa tänkande som kom till uttryck i skrivelser till Kungl. Maj:t och i riksdagens motstånd mot ett modernare regelverk.

8.6 ”Katolikmålet”

Under 1851 inkom anmälan till Överståthållarämbetet om att det förekom barn med evangelisk-lutherska föräldrar som uppfostrades i romersk-katolska församlingens skola, ett tydligt proselytmakeri som inte var förenligt med lagen. Flera kvinnor uppgavs också ha konverterat till katolicismen, även det ett grovt brott. Ansvariga på skolan blev frikända av Svea hovrätt, medan sju kvinnor och en man genom Stockholms stads konsistorium blev förhörda och, i enlighet med lagen, undervisade i den rätta läran. De visade dock inga tecken på bättring, varför detta deras avfall från den rena evangeliska läran 1853 överlämnades till Svea hovrätt för prövning. Efter förhör väckte åklagaren talan mot kvinnorna för att dömas till landsförvisning och förlust av arvs- och andra borgerliga rättigheter.

Målet hade kunnat avgöras relativt snart om inte kungen ingripit i saken. En lösning diskuterades och handlingarna blev i stället från 1854 liggande hos Justitiekansler Nils von Koch. Det skedde med Oscar I:s väl kända och uttryckta motvilja mot att någon skulle riskera att dömas till landsförvisning för sin tros skull.¹⁵⁶ Målet fick några år senare sin avslutning, vilket vi återkommer till i ett senare avsnitt.

8.7 Sammanfattning

Striden för ökad ideell och religiös frihet hade liksom diskussionerna om en förnyad straffrättslig lagstiftning pågått under lång tid. Perioden från statskupp, reformerat statsskick och ny RF 1809 fram till riksdagarna under början av 1850-talet rymmer viktiga händelser, diskussioner, riksdagsdebatter och opinionsbildande inslag av betydelse för båda dessa processer. En lagkommitté tillsattes 1811 för att förnya straffrätten. HD hade tagit intryck av den europeiska

¹⁵⁵ Stig Strömholm, ”Efterklang, kris och genombrott – Det intellektuella klimatet i Sverige 1850–1920”, i *Rättshistoriska studier XVI*, red. Rolf Nygren (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1990), s. 132.

¹⁵⁶ Dahlman 2009, s. 33–35; Sidenvall 2002, s. 97–102.

diskursen och ständerna. Det gällde bland annat rättspolitiska ideal om humanisering, medborgares frihet och allas likhet inför lagen. Avkriminalisering av vissa religiösa brott lyftes, bland annat med hänvisning till den svårtolkade "frihetsparagrafen" i RF. Lagkommittén skulle värna kontinuiteten men mildra den gamla missgärningsbalkens straffskalor och straffbalkens bestraffningsformer från 1734. Den unge juristen Johan Gabriel Richert arbetade utifrån detta fram ett förslag, som trots motstånd från konservativa krafter kunde presenteras 1832 utifrån "humanitära och sociala utgångspunkter" med tydlig liberal och human prägel, utan kropps- och skamstraff och med bakomliggande rättssäkerhet och empati som värdegrunder. Lagförslaget följde direktivens uppmaning om att ta utgångspunkt i upplysningen, mänskligheten och den brottsliga förbättring och skulle även relatera till "folkets lynne, seder och tänkesätt" med hänsynstagande till statens tillgångar. Med andra ord utifrån den civiliseringsnivå i samhället som kommittén kunde estimeras. Straffen skulle fungera förbättrande för såväl den enskilde som brottspreventivt för samhället, med satsning på fängelse och ett latitudsystem för påföljder. Förslaget remitterades och kompletterades med en enkät till landets domare. I stort gavs där stöd för den humanisering som föreslagits. En konservativ majoritet i HD försenade förnyelsearbetet, som dock tog ny fart då den mer liberalt sinnade Oscar I tillträdde tronen 1840. En ny lagberedning tillsattes och proposition lades vid riksdagen 1844. Kungen hade i sitt trontal tryckt på behovet av ökad religionsfrihet och avveckling av straffet landsförvisning. Förslagen antogs inte av ständerna, där främst prästeståndet var starkt negativt.

Förnyade förslag om ökad religionsfrihet och en ny strafflagstiftning avvisades även av riksdagen 1850. Kung och statsledning valde därefter att gå stegvis fram med successiva mindre reformer för att humanisera påföljdssystemet. En handfull landsförvisningar av religiöst olikvänligt fick vid seklets mitt stor uppmärksamhet. I det så kallade "katolikmålet" vid Svea Hovrätt riskerade ett halvdussin kvinnor landsförvisning för att de övergått till katolicismen. På kungens inrådan pausades rättegången.

Vissa trender blir nu tydliga kring reformeringen av strafflagen och kraven på religionsfrihet. Under perioden från 1809 fram till mitten av seklet syns tecken på fortgående civilisering och humanisering i termer av samhällsdebatt, ständernas hållning och försiktig stegvis reformering av påföljdssystemet. Inom prästeståndet var motståndet ännu stort, men många röster i representationen anknöt till analysmodellens nyckelord; Empati, vikten av rättssäkerhet och behovet av ökad ideell och religiös frihet. Man stöder sig på RF, situationen i andra länder, den allmänna opinionen, oförsonligheten i straffet landsförvisning och dess konsekvenser. Samtidigt fanns konservativa krafter inom HD, ständerna och särskilt hos prästeståndet. Där värnas stabiliteten med omsorg om enhetsstaten, där ökad religiös frihet ses som angrepp på den evangeliska kyrkans dominans och auktoritet. Oron är stor för att illasinnade proselyter ska vilseföra menigheten mot frireligiösa eller katolska grupper utanför kyrkan.

Vad vi ser under denna period, präglad av de revolutionära stämningarna i Europa, är även en tilltagande sekularisering. För väckelserörelsen gällde de religiösa uttrycken främst möjligheter att bejaka ett personligt förhållningssätt till tro och religion. På samhällsnivå var trenden mot ett förvärldsligande av samhällsliga institutioner och processer tydlig. Statsskicket innebar tydligare maktindelning samt ökat profant och ämbetsmannastyrkt grepp om staten och dess verksamhetsområden. I RF betonades individens samvetsfrihet och religion, rätt att bo och leva där man önskade och rättssäkerhet i förhållande till staten och domstolarna.

Tecknen på en fortgående civiliseringsprocess var urskiljbara i den praktiska verkligheten, riksdagen och samhällsdebatten, men tveksamhet fanns hos kung och regering om tempot, man ville inte gå för fort fram. Avsikten, att så småningom reformera straffrätten i sin helhet i en mer human riktning och öka förutsättningarna för fritänkare inom det religiösa området, var tydlig. Prästeståndets majoritet försökte bromsa sekulariseringshoten och en utveckling i friare och mer liberal anda. Den allmänna opinionen och övriga stånd positionerade sig successivt, under förändringens vindar, i motsatt riktning. Förutsättningar fanns för att på sikt reformera lagstiftningen.

1850-talet kom att bli händelserikt för den frihetliga debatten och en förändrad opinion i lagstiftningsfrågan. Pressens betydelse som nyhets- och opinionsbildare ökade, liksom hastigheten i nyhetsförmedlingen.

Den fortsatta framställningen följer nu mer i detalj riksdagsdebatten kring två av de processer som sammanlänkade präglade tioårsperioden 1853–1863, striden för ökad religiös frihet samt förändringen av straffrätten och dess påföljder. Det innebär också en övergång till uppsatsens egentliga fokusområde, analys av det beskrivna källmaterialet och prövning av den uppställda huvudhypotesen.

9 Riksdagen 1853–54 – ständerna avvisar liberaliseringsförslag

Riksdagen blev något av en försiktig mellanperiod, där statsmakterna avvaktade med förslag av mer genomgripande karaktär i strafflagsfrågan, liksom då det gällde den religiösa lagstiftningen. Trontalet innehöll inte några hänvisningar till strafflagens påföljdssystem eller önskemålen om ökad religionsfrihet.

9.1 Motioner

Lagutskottet hade på sin lott att bland annat diskutera och avlägga betänkanden rörande fem väckta motioner från de icke-prästerliga stånden om en dissenterlag, rätt att lämna statskyrkan för övergång till annat samfund, liksom avveckling av 1726 års konventikelplakat, som förbjöd bönemöten i enskild regi utanför statskyrkans lokaler och utan medverkan av statskyrkans präster. Förslagen innebar främst att Sverige skulle införa den norska lagstiftningen, som tillät avfall till andra religioner. Förslagen kom från motionärer i ridderskapet och adeln samt från borgarståndet.¹⁵⁷

De inlämnade motionerna hade litet olika inriktning. Inom ridderskapet och adeln motionerade friherre Rudolph Cederström och publicisten Per Reinhold Tersmeden om att missgärningsbalkens kriminalisering av avfall från statskyrkan och tillträde till en ”villfarande” lära skulle upphävas. Friherre Stephan Creutz motionerade om att den norska dissenterlagen från 1845 skulle antas i Sverige och att alla svenska lagar som hindrade fri religionsutövning skulle avskaffas.

¹⁵⁷ LU bet. 33, s. 5. Avlämnat 30 maj 1854.

Från borgarståndet hade den konservativa Carl Fredrik Spångberg, skraddareålderman, motionerat om att, i de fall nuvarande religionslagstiftning upphävdes, sanktioner och landsförvisning fortsatt bara skulle gälla för dem som medverkade till att barn eller andra övergick till vilsefarande trossatser. Inom ståendet fanns dock starkt avvikande uppfattningar, vilket framgick av motionen från rådmannen Lars Wilhelm Henschen om att anta den norska lagstiftningen. Henschen var flitig motionär i riksdagen och välkänd försvarare av olika fritänkare som dragits inför domstol, främst baptister. Hans religiösa övertygelse, som låg baptismen nära, innebar ändå att han kunde tänka sig att friheterna ej skulle gälla för alla. I motionen angavs att man i en sådan dissenterlag kunde undanta dem som tillhörde ”Grekiskt- eller Romerskt-katholska kyrkorna, mormoner eller de sekter, hvilka regeringen, efter Theologiska Fakulteternas hörande, anser skadliga för det borgerliga samhällets väl”.

Lagutskottet ansåg sig inte lugnat av sådana försäkringar och kunde inte bifalla motionärernas förslag om ökad liberalisering. Med vägledning av ständernas diskussioner kunde man hävda att ”allmänna meningen är emot den föreslagna förändringen”. I vart fall såg man inte att mer frihetliga inställningar utgjorde en allmännare spridd mening. Man återknöt därför till det yttrande som lämnats i dessa frågor vid 1847–48 års riksdag, och att ”I frågor av denna art torde allmänna rösten företrädesvis förtjäna uppmärksamhet”. Eftersom prästeståndet och bondeståndet vid sina diskussioner instämt i avstyrkanden, föll de väckta reformförslagen.¹⁵⁸

Det ännu gällande konventikelplakatet från 1726, som förbjöd religiösa möten i egna hus och lokaler (undantaget familjens husandakter), hade likaså väckt motioner. Dessa rörde i huvudsak diverse teknikaliteter kring den lagstiftning som utformats. Det var till exempel oklart om gäster fick delta i de husandakter som husfadern höll. Utskottet kunde efter diverse funderingar presentera ett modifierat regelverk, grundtanken var dock den samma – att lekmän inte skulle förkunna det sanna ordet, det var prästernas och statskyrkans sak.¹⁵⁹

9.2 Lagutskottet

Vid lagutskottets diskussion av en föreslagen mild uppluckring av konventikelplakatet fanns borgerliga röster som ifrågasatte bibehållandet av landsförvisning som påföljd. Det nu aktuella förslaget avsåg två års landsförvisning vid flerfaldiga återkommande förbrytelser. Det var väl känt att Oscar I var emot landsförvisningen och även i övrigt såg behov av en liberaliserad lagstiftning. Utskottets majoritet kunde dock inte biträda denna syn.

Borgmästaren i Jönköping, juristen Ferdinand Asker, satt i utskottet och menade att detta ju kunde ses som ”en faktisk vederläggning af Kongl. Maj:ts Nådiga yttrande i öfrigt”. Det var tillika svårt att förklara varför utskottet bibehållit landsförvisning som straff för avvikelse från den rätta evangeliska läran, samtidigt som man ”öppnat vägen för separatisterna att sprida sina villomeningar”. Asker menade att detta straff ju bara kunde kvarstå som en skuggbild, utan motsvarande betydelse i verkligheten. Förslaget om en modifiering av plakatet avsåg endast möjligheter att hålla enskilda möten inom den evangeliska läran, och att dessa i förväg skulle anmälas till ansvarig präst och polismyndighet.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ibid., s. 6.

¹⁵⁹ LU bet. 34, s. 16 f. Avlämnat 30 maj 1854.

¹⁶⁰ Ibid., s. 20–22.

I reservationerna till utskottets betänkanden kring den religiösa lagstiftningen kunde trots allt enstaka men starka ifrågasättanden noteras då det gällde landsflykt/landsförvisning som lämplig påföljd. Eduard Henrik Carleson, hovrättsjurist och sedermera justitiestatsminister, ansåg att påföljden innebar ett kränkande av rättsförhållandet stater emellan, där den landsflyktige som ett ”rätts- och skyddslöst väsende” kunde tvingas resa fram och tillbaka. Han såg straffet för avfall från den evangeliska läran som ett av de mest opolitiska och mest orättvisa av alla de straff som kyrkan tänkt ut och använt för kätteri genom årtusendena.¹⁶¹

Inom prästeståndet vållade betänkande 34, angående konventikelplaktet, en längre debatt. En fjärdedel av ledamöterna röstade för ökad frihet, övriga emot. Efter ridderskapets och adelns debatt i riddarhuset avlogs utskottets betänkande och förslag med bara en rösts övervikt, även bondeståndet yrkade avslag.¹⁶²

I andra delar av det kristna lägret kunde hotbilden upplevas mer konkret, det kom bland annat till uttryck i den kristet inriktade pressen. Där liknades en ökad frihet för de avfallna med ”ulvalåt”. Den kunde emellertid också ge positiva effekter, genom att skrämma de spridda fären närmare tillsammans. En kommande förändrad religionslagstiftning förutspåddes leda till stort avfall och bidra till statskyrkans ytterligare förfall.¹⁶³

Riksdagen resulterade sammantaget inte i några landvinningar då det gällde avvecklingen av landsförvisningsstraffet. Hänvisningar skedde inte sällan till den allmänna meningen. Att frågan fortsatt skapade debatt rådde det inte någon tvekan om, men ännu var diskussionen i huvudsak knuten till kraven på ökad religionsfrihet.

9.3 Sammanfattning

Riksdagen 1853–54 speglade ständernas inställning till landsförvisningsstraffet, ännu starkt kopplat till önskemålen om ökad religiös frihet. Riksdagen kunde dock ses som en lugnare mellanperiod i händelseförloppet. Inga propositioner kring dessa frågor presenterades, endast ett antal motioner. Det borgerliga ståndet uppvisade störst förändringsvilja, liksom betydande delar av ridderskap och adel. Detta räckte emellertid inte för att vända det försiktiga och förhållandevis konservativa bondeståndet eller motverka prästeståndets ovilja till förändringar. Även bland prästerna fanns dock en förändringsinriktad men ännu röstsvag minoritet. Debatten inom främst borgarståndet kunde i sina stycken ses som starkt provokativ gentemot kyrkans hållning, vilket inte minst den kyrkliga pressen tog som tecken på förestående bistra tider för den rena evangeliska läran och enhetsstaten.

Diskussionerna pekade på en fortgående mer sekulär syn på kyrkan inom i första hand borgarståndet, där den nya tidens behov tydligt kom till uttryck. Flera tongivande ledamöter var utbildade jurister och deras bidrag i debatten låg ofta i framkant då det gällde att argumentera för att landsförvisningen som straffpåföljd av flera skäl var otidsenlig, svår att tillämpa och måste avvecklas, det var ett av de mest ”orättvisa av alla de straff som kyrkan tänkt ut och använt för kätteri genom årtusendena”. Utsatta människor reducerades till ett ”rätts- och skyddslöst väsende”. Synsätten kunde väl anknyta till studiens nyckelord empati, rättssäkerhet och ökad

¹⁶¹ LU bet. 33, s. 6. Avlämnat 30 maj 1854.

¹⁶² Sundstedt 1958, s. 277 f.

¹⁶³ *Norrbottensposten* 2 december 1854

frihet. Motståndet kunde ta sig konkreta uttryck genom reservationer i anslutning till omröstningarna. Det fåtal landsförvisningar som numera utdömdes avsåg i praktiken enbart religiösa brott och någon egentlig diskussion om straffformen i sig hade därför inte bärkraft utan att anknyta till denna koppling.

Diskussionerna skedde ofta med hänvisning till ”den allmänna rösten”, det fanns med andra ord stor respekt för hur opinionen skulle reagera på förändrade regelverk. Argumentet tycks i vissa fall ha nyttjats för att bromsa en utveckling man ej önskade, men i andra fall användes det som argument för utveckling och förändring.

Ingen av motionerna kring religionsfrihet och påföljder gavs tillräckligt bifall, det hade i så fall krävts att en majoritet av ständerna ställt sig bakom. Statsledning och kung önskade förändring men bidade sin tid, den allmänna opinionen uppfattades vara på väg i civiliserande riktning, trycket underifrån ökade. De motkrafter som främst bromsade utvecklingen kunde i kraft av prästeståndets negativa hållning ännu motverka förändring.

10 Högsta domstolens synpunkter

Justitiedepartementet hade i sin beredning hösten 1856 tagit fram ett förslag till lagstiftning om ökad religionsfrihet att förelägga den kommande riksdagen. Förslaget anknöt till den frisinnade tolkningen av regeringsformens omdiskuterade ”frihetsparagraf”, § 16. Det innebar en fullständig avkriminalisering av allt avfall till andra trosuppfattningar. Det skulle enligt förslaget även bli tillåtet för statskyrkans medlemmar att samlas för andra andaktsövningar än de som skedde i samband med den offentliga gudstjänsten, vilket således skulle innebära ett upphävande av 1726 års konventikelplakat.¹⁶⁴

Dessutom hade i särskild ordning ett förslag om generell avveckling av påföljden landsförvisning ur strafflagen tagits fram. De båda förslagen skulle som föreskrivet var granskas av HD inför färdigställandet av propositioner till den stundande riksdagen. Någon skyldighet att följa HD:s yttranden fanns dock inte reglerad. Frågorna om ökad religionsfrihet och påföljdsförändringar föredrogs i HD i mitten av december 1856, justitierådens individuella synpunkter samt domstolens samlade ställningstagande avlämnades en dryg månad senare. Frågorna avsåg således en utfasning av påföljden landsförvisning i religionslagstiftningen, respektive straffets mer generella avveckling ur strafflagen. Förslagen tillgängliggjordes också för tidningarna, vilket omedelbart kom att väcka starka reaktioner hos konservativa företrädare för statskyrkan, bland annat från ärkebiskop Henrik Reuter Dahl.¹⁶⁵

10.1 Domstolen splittrad

Högsta domstolen uppvisade vid sin granskning en stark inbördes splittring. En knapp majoritet, fyra av HD:s sju tjänstgörande justitieråd, avstyrkte förslaget om ökad religionsfrihet, vilket anknöt till den prästvigde ecklesiastikminister Anjous uppfattning om att även fortsatt krimina-

¹⁶⁴ Dahlman 2009, s. 88–91.

¹⁶⁵ Henrik Reuter Dahl, ”Om religiös dissens och förslaget till religionsfrihet i Sverige”, *Svensk Kyrkotidning*, nr 1 (1857).

lisera avfall från statskyrkan. Den samlade uppfattningen i HD gav inte heller stöd för en mer extrem och religionsfrihetlig tolkning av RF § 16, däremot fanns nästan total uppslutning inom domstolen om att konventikelplakatet skulle upphävas. Det uttrycktes samma dag även enighet om ett generellt upphävande av landsförvisningsstraffet, som borde ersättas av fängelse eller straffarbete. Man villkorade dock det senare med att förslaget om ökad religionsfrihet och avkriminalisering av avfall från statskyrkan i så fall också skulle beslutas. Juristernas bedömningar kom att få betydelse under den fortsatta diskussionen och utvecklingen under resten av 1850-talet.¹⁶⁶

Justitierådet Carl Johan Thyselius, relativt nyutnämnd och yngst inom HD, därför först ut att utförligt kommentera lagförslaget, lyfte fram landsförvisningsstraffets nackdelar som slående olika hårt mot olika individer, dessutom nu svårt att över huvud taget verkställa. Han betonade att den avveckling av straffet som han tydligt tillstyrkte, inte fick bidra till att skapa oro för kyrkan. En utländsk man som konverterat till statskyrkan och även vunnit medborgarrätt, borde mista denna rätt om återkonvertering skedde. Dessutom borde han utvisas, vilket inte kunde upplevas som ett alltför svårt straff. Justitierådet Greve Snoilsky var starkt emot propositionens förslag om avkriminalisering, han såg det som ett upphävande av landets statsreligion. Han kommenterade emellertid även straffet i sig, landsförvisningen, där han förordade ett borttagande. Han önskade att de kommande påföljderna ”må så mycket som möjligt motsvara fordringarne af en högre upplysning och civilisation”.¹⁶⁷

HD:s yttranden kom att ge underlag för en del skrivelser, inte minst med udden riktad mot dess konservativa majoritet. *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* hörde liksom *Aftonbladet* till de tidningar som noga följde och kommenterade det konservativa motståndet, med ironi och inte sällan upprördhet. I likhet med flera andra tidningar gav de betydande utrymme åt protokollsutdrag och referat från ständernas och HD:s diskussioner. Det innebar att den läsande allmänheten väl kunde följa turerna kring landsförvisning som påföljd och de ställningstaganden som enskilda ledamöter stod för. Då det blev känt att några av domstolens ledamöter ville ha landsförvisningen kvar för dem som avföll från statskyrkan, påtalades genast det orimliga i sådana straff. ”Inga lagar äro sämre än de, hvilka icke kunna tillämpas,” skrev man, ”utan att förbittra icke blott de individer straffet drabbar, utan ock den allmänna rättskänslan hos hvar man.”¹⁶⁸ Vid publiceringen anknöt man också till omvärlden och landets civiliseringsnivå;

Hos ledamöter av ett lands högsta domstol borde man kunna vänta insigter, som sträckte sig längre än till ett vanligt paragrafklyfveri. Man borde kunna förutsätta, att de icke skulle vara alldeles obekanta med den kulturutveckling, som eger rum utom vårt land, samt de allmänna rättsprinciper, som göra sig gällande hos världens mera civiliserade nationer.¹⁶⁹

Ett par justitieråd vid domstolen hade befarat att alla medborgare inte ägde den upplysning och omdömesförmåga, som krävdes för att straffsatsen skulle kunna avvecklas. Justitierådet Johan Roy hade öppnat sitt anförande med just en sådan reflektion, även om den fortsatta meningen

¹⁶⁶ Transumt av HD:s protokoll i justitieärenden, 16 januari 1857, bifogat prop. 1856–58:104. Se även Dahlman 2009, s. 113–131.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ *Aftonbladet* 10 febr., återpublicerat i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 16 februari 1857.

¹⁶⁹ Ibid.

(en sats om 267 ord) innebar diverse utflykter och mer uppehåll sig vid främmande lärors subversiva syften och den evangeliska kyrkans behov av lugn och ro, innan han slutligen avstyrkte lagförslaget.¹⁷⁰ Uttalandet om medborgarnas egenskaper skapade ingen positiv stämning på redaktionerna, kanske inte heller bland de liberala läsarna.

10.2 Synpunkternas karaktär

En intressant iakttagelse utifrån HD:s protokoll gäller de lämnade synpunkternas karaktär. HD:s roll som legalt expertorgan kan främst förväntas uttrycka en lagteknisk sakkunskap i de individuella yttranden som faktiskt fälldes. Så var emellertid inte fallet. Frånsett den mer noggranna genomgång som Thyselius gav uttryck för i relation till RF § 16, dominerades inläggen av allmänt konservativa synpunkter av lekmannakaraktär, till exempel vikten av att inte störa statskyrkan och samhällsordningen, liksom risken för illasinnade proselyter. Det var uppenbart att juridik, religion, politik och (o)benägenhet för förändringar kommit att blandas ordentligt samman hos majoriteten av de sju justitieråden.¹⁷¹

Aftonbladet återkom någon månad senare till det faktum att bakgrunden till att domstolen avstyrkt ökad religiös tolerans också hade att göra med ett annat förhållande – hur domstolen varit bemannad. Man konstaterade att endast sju ledamöter tjänstgör samtidigt i domstolen och beklagade att de ledamöter som nu inte fick tillfälle att yttra sig över lagförslaget ”omfatta en mer frisinnad mening än den, som vid detta tillfälle uppträdande majoriteten uttalat”. Man noterade samtidigt att domstolens mer frisinnade minoritet vid granskningen (Carl Johan Thyselius, Fredrik Iggeström och väsentligen även Axel Fredrik Gyllenhammar), klart uttalat att det inte fanns någon samvetsfrihet i landet så länge strafflagen hotar med landsförvisning för öppna uttryck av religiös tro och att man inte kunde härleda eller försvara sådana lagar utifrån allmänna rättsgrunder. Uppfattningen var också, enligt *Aftonbladets* tolkning, att ”tidehvarfvets upplysning och aktningen för andra civiliserade folk innebära en allvarlig anmaning för oss att undanröjda dessa föråldrade och barbariska tvångs- och strafflagar”.¹⁷² Vidare önskade tidningen fästa uppmärksamhet på en brist i det kungliga lagförslaget. Det föreslogs visserligen att landsförvisningsstraffet skulle tas bort för ”utspridandet av villfarande lärosatser”, men här avsågs endast infödda svenskar. Hade man fötts utomlands och vunnit svensk medborgarrätt, skulle man även i fortsättningen kunna landsförvisas. Det var en anomali, menade *Aftonbladet*, om samma förbrytelse skulle ge olika straff för olika personer. Det lovade tidningen återkomma till då det blev dags för slutlig kunglig proposition.¹⁷³

Kraven på ökad religionsfrihet avsatte, vid sidan av tidningarnas bevakning, åtskilliga publikationer i form av böcker och småskrifter. Författarna hade inte sällan kontakter eller positioner också hos tidningsredaktioner eller inom ständerna. Ett exempel på detta var Per Reinhold Tersmeden, liberal publicist med egen representation inom adeln, som utgav en skrift om hur de kyrkliga frågorna behandlats av ständerna i 1854 års riksdag. Motiven för denna skrift var enligt hans mening den svårtillgängliga materien, där pressen inte gav frågan tillräcklig

¹⁷⁰ Transumt av HD:s protokoll i justitieärenden, 16 januari 1857, bifogat prop. 1856–58:104.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² *Aftonbladet* 28 februari 1857.

¹⁷³ Ibid.

vikt och där riksdagsprotokollen var alltför svårtillgängliga för allmänheten. Tersmedens egen uppfattning i de stridiga frågorna hölls nedtonad, skriften gav en relativt allsidig redovisning av läget avseende kyrkolagstiftningen och olika ledamöters ställningstagande i debatten. Dit hörde även frågan om bibehållandet av straffet landsförvisning för avfall, ett ämne där Tersmeden själv motionerat om ett avskaffande.¹⁷⁴

I pressen fortgick dock skrivierna. Viss förvåning kunde noteras över HD:s negativa hållning till den kungliga propositionen, ibland till och med bitter misstänksamhet;

[...] redan bekräftat, att Högsta Domstolen afstyrkt eller ogillat sjelfva förslaget. Huru detta tillgått blifver nog i sinom tid föremål för särskilda belysningar. Emedlertid måste det väcka förvåning, att Högsta Domstolen handlat på detta sätt, i strid med regeringens allvarliga önskan om något bättre, i händelse den härmed haft något allvar.¹⁷⁵

Högsta domstolen har afstyrkt regeringens proposition om religionsfriheten. Detta hade man swårli- gen väntat sig, men det ger kraft åt den allmänt utbredda meningen, att hela förslaget blott war en humbug, som man framsatt för att vinna popularitet, men är färdig att när som helst låta förfalla.¹⁷⁶

Tidningen *Friskyttan* ironiserade i sin kommentar över det inom statskyrkan fortsatt upplevda katolska hotet. Man noterar att Högsta domstolen inte på flera år kommit sig för med att fastställa hovrätternas fällda domar om landsförvisning för överlöpare till katolicismen. ”Förhållandet är, som hvar man vet, att landsförvisningsstraffet väl står kvar i lagen, men icke tillämpas”.¹⁷⁷ Och så kunde det se ut. Det hade passerat ett antal år sedan målaremästare Nilsson dömdes till landsförvisning 1845 för avfall till katolicismen. Men saken skulle inom kort komma att förändras.

10.3 Sammanfattning

Högsta domstolen (HD) hade förutom sin roll att ytterst pröva vissa typer av domar från hovrätterna, till exempel domar om landsförvisning, att lämna synpunkter på förslag om ny lagstiftning. HD skulle inför riksdagen 1853 granska de kungliga förslagen om avkriminalisering av avfall från statskyrkan, upphävande av konventikelplakatet och avveckling av påföljden landsförvisning. Det fanns från statsmaktens sida vid denna tidpunkt inga omedelbara planer på att presentera ett mer samlat förslag till ny strafflag.

Domstolens bemanning vid granskningen kom att innebära en konservativ majoritet. Den avvisade som vi sett med knapp marginal (4 – 3) förslagen om ökad religionsfrihet. Den samlade uppfattningen i HD gav inte stöd för en religionsfrihetlig tolkning av ”frihetsparagrafen”, RF § 16, man ansåg inte heller att det behövdes ett förtydligande. Däremot fanns nästan total upp- slutning inom domstolen om att konventikelplakatet skulle upphävas. Då det gällde påföljden

¹⁷⁴ Per Reinhold Tersmeden, *Blick på de kyrkliga frågomas behandling af 1854 års ständer* (Uppsala: Wahlström & C., 1855).

¹⁷⁵ *Riksbladet* 20 januari 1857.

¹⁷⁶ *Vestmanlands läns tidning* 19 februari 1857.

¹⁷⁷ *Friskyttan* 10 januari 1857.

landsförvisning, ansåg man straffet olämpligt, men kopplade dess framtida avveckling till frågan om religionsfrihet.

HD iklädde sig därmed rollen som bromskloss inför riksdagens ställningstagande. Synpunkterna från granskningen överensstämde till stor del med inställningen hos den konservativa och prästvigde ecklesiastikminister Lars Anton Anjou. De höga juristernas granskning kom i sina delar att utmytna i icke-juridiska ståndpunkter kring vikten av att inte störa statskyrkan och att skydda henne för illasinnade proselyter. Det fanns också föreställningar om att befolkningen i allmänhet ännu inte ägde den upplysning och omdömesförmåga som krävdes för att rätt möta en avveckling av påföljden landsförvisning för religiösa avvikelser. Inställningen till påföljden landsförvisning i sig, var dock förhållandevis nyanserad och flera kritiska synpunkter kom i dagen. Justitierådet Greve Snoilsky förordade att landsförvisningen avvecklades, och ansåg att straffande påföljder så mycket som möjligt skulle svara mot fordringarna för ”en högre upplysning och civilisation”, vilket kanske anknöt till en mer allmän mening. Den gemensamma ståndpunkten blev dock att en avveckling av landsförvisningsstraffet i sig villkorades med en lösning av frågan om religionsfriheten. Och i den frågan var en knapp majoritet av de tjänstgörande justitieråden emot en förändring.

Det samlade intrycket av HD:s granskning och de effekter detta förde med sig var att frågan om landsförvisning fortfarande helt kopplades till frågan om religionsfrihet. Pressen var i betydande utsträckning starkt kritisk till bristen på sådan frihet, men önskade eller förmådde inte heller de lyfta påföljderna i straffrätten som separat fråga. Därmed förelåg en egendomlig situation; En allmänt negativ inställning till att landsförvisning som påföljd levde kvar i lagboken, men en polariserad och därmed blockerande diskussion kring religionsfriheten. En fortsatt kriminalisering i religionsfrågan innebar därmed att landsförvisningsstraffet kvarstod som påföljd. Blockeringen hade förstärkts av HD:s konservativa ledamöter, vilket ytterst bottnade i motståndet från enhetsstatens förkämpar, främst den kyrkliga ledningen och ecklesiastikministern.

Vad vi ser är hur två olika processer möts och att hanteringen av landsförvisningsstraffet då får vänta. Det skulle kortfattat kunna uttryckas som att starka drivkrafter och aktörer bejakade ökad humanisering och civilisering med avseende på analysmodellens centrala nyckelord empati och rättssäkerhet. Men då det gällde ytterligare en aspekt av civilisering, ökad religiös frihet, blockerade konservativa krafter och då särskilt kyrkan en förändring för att värna den bestående samhällsordningen.

Inställningen att straffet landsförvisning borde avvecklas tycks således ha varit relativt samstämmig inom HD. Påföljden syntes tjänstgörande justitieråd ej förenlig med ett civiliserat samhälle. Kopplingen mellan straffet i sig och inställningen till religionsfrihet var dock stark, och det kan inte uteslutas att det ur enskilda JR:s perspektiv var förenat med taktiska överväganden att hålla frågorna samman. Landsförvisning för religiösa brott var uppenbart oproportionerligt, gav opinionen näring och skapade därmed förutsättningar för en kommande förändring. Det var vidare svårt att finna en alternativ straffform som kunde passa, så länge kriminaliseringen av religiösa avvikelser kvarstod.

Motståndet mot förändring hängdes bland annat upp på argument kring folkets upplysning och omdömesförmåga, där det ännu verkade fattas något. I huvudsak tycks dock försvaret av kyrkan och enhetsstaten ha varit avgörande för de JR som nu avvisade de kungliga förslagen.

11 Riksdagen 1856–58 – ständerna avvisar åter

Oscar I, frisinnad i bland annat kriminal- och religionsfrågor, lämnade till följd av sjukdom över regerandet till sin son Carl i juli 1857. Carl inträdde därefter som regent i egen rätt vid kungens bortgång i juli 1859.¹⁷⁸ Monarkens förståelse och hållning inför de samhällsförändringar som pågick spelade självfallet betydande roll. Oscar I hade i flera avseenden medverkat i den humaniserings- och civiliseringsprocess som pågick. Hans bidrag förvaltades av de liberala krafter som fortsatte arbetet, nu i skuggan av en konservativ Carl XIV.

11.1 Trontalet 1856

Oscar I hade i sitt trontal inför riksdagens öppnande hösten 1856 aktualiserat frågan om religionsfrihet. Som vi sett, skulle frågan föreläggas riksdagen i propositioner om lagförslag som nu efter mycket arbete på departementet var justerade och färdigberedda efter Högsta domstolens avrådande granskning. En granskning som av tradition bilades själva propositionerna. Oscar I förberedde riksdagens mottagande av dessa förslag genom att i sitt tal peka på den protestantiska kyrkans övertygelse och aktning för andras andliga tro. Han hänvisade till hjältekungen Gustaf II Adolf, som med lysande segrar uppgavs ha offrat sitt blod för tankefriheten i Europa. Kungen hänvisade också till grundlagen och RF § 16, som vållat så mycket diskussion då det gällde hur innebörden skulle tolkas. Han menade att paragrafen gav stöd för hans förslag om religionsfrihet. Han aviserade också ett förslag om att landsförvisningsstraffet i sig skulle upphöra;

De lagbud, som lägga hinder i vägen mot religionsfriheten och fri andaktsövning, böra därför försvinna, och allmänna lagen sålunda bringas i närmare överensstämmelse med syftningen i grundlagens § 16. Förslag härom ävensom till landsförvisningsstraffets avskaffande [...] skola Eder föreläggas.¹⁷⁹

Kungens roll hade ännu vid denna tid en starkt symbolisk betydelse och innebar viss makt, han hade i denna del tagit initiativet utan att stämna av med statsrådet. Beskedet kom därför överraskande, inte minst med tanke på HD:s synpunkter och att föregående riksdag avvisat liknande förslag från motionärer hos adel och borgare.¹⁸⁰

11.2 Riksdagens ställningstagande

Riksdagen 1856–58 kom att utgöra arenan för slutstriden kring kravet på ökad religionsfrihet. Därmed aktualiserades även ett ställningstagande till landsförvisningen. En av de förändringar som skett var att den liberale Claes Efraim Günther från att tidigare ha varit justitieråd, i september utsetts till justitiestatsminister.¹⁸¹ Två propositioner hade samtidigt och mot bakgrund

¹⁷⁸ Oscar I, *um:sbl:7811*, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Andreas Tjerneld), hämtad 2025-05-05.

¹⁷⁹ Trontalet 1856, RSt 1856–58, Bihang I, Samling 2.

¹⁸⁰ Dahlman 2009, s. 37.

¹⁸¹ Claes Efraim Günther, *um:sbl:13429*, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Olle Franzén), hämtad 2025-05-06.

av HD:s granskning utarbetats och förelagts riksdagen under våren 1857. Propositionerna rubricerades ”angående utvidgad religionsfrihet och vissa dermed gemenskap egande ämnen”, nr 104, samt ”upphörande af landsflykt såsom påföljd för brott”, nr 105.¹⁸² Ecklesiastikminister Anjou hade reserverat sig mot huvuddelen av förslagen kring ökad religionsfrihet.

Den proposition som avsåg borttagandet av påföljden landsförvisning, påtalade inledningsvis att denna straffpåföljd sedan länge insetts vara olämplig. Förslaget anvisade två alternativa påföljder; Fängelse eller straffarbete i mellan två månader och två år. Motiveringen för detta var sedan tidigare väl känd;

Hvad man mot densamma [landsförvisningen] anmärkt är, bland annat, att ett så beskaffadt straff, mer än andra, drabbar den brottslige olika strängt, efter hans olika ställning i samhället eller inom familjen, och att staten i afseende på straffets verkställighet göres beroende af andra staters benägenhet att den till landsflykt dömde hos sig emottaga.¹⁸³

Högsta domstolens justitieråd hade i sitt samlade yttrande i huvudsak ställt sig bakom propositionen, dock med det tillägget att det förutsatte att man i religionslagstiftningsfrågan fann en väg som innebar att straffet landsförvisning inte längre skulle vara tillämpligt, med andra ord att de religiösa brotten med sådan påföljd avkriminaliserades.¹⁸⁴ Det fanns även med som en viktig förutsättning i propositionens slutliga formuleringar, där man konstaterade att;

Bland de brott, för hvilka den nu varande lagen ålägger landsflykt, förekommer emellertid äfven affall från den rena evangeliska läran, och något utbyte i detta fall, mot annan bestraffning, kan icke lämpligen ifrågakomma, hvadan häruti hinder möter för landsförvisningsstraffets fullkomliga afskaffande, så länge sådant affall i lagen som straffbart anses.

Eftersom inga anmärkningar i övrigt inkommit hade det vid konseljen 30 maj 1857 beslutats att i befintligt skick avlåta propositionerna till ständerna.¹⁸⁵

Propositionen om ökad religionsfrihet avslogs av riksdagen, därmed även den därtill kopplade propositionen om landsförvisningsstraffets avveckling. Lagutskottet hade i sitt betänkande nr 76 av den 15 februari 1857 om själva straffformen, hänvisat till såväl lagkommittén, lagberedningen, HD som kungen, som alla önskade en avveckling av landsförvisningen. Propositionen hade anfört att olämpligheten för denna påföljd ”sedan länge varit insedd” av de huvudskäl som tidigare nämnts – att det drabbar de brottsliga olika strängt och att staten vid verkställigheten görs beroende av andra staters benägenhet att ta emot de dömda. Utskottet ställde sig positivt, men villkorade det framtagna författningsförslaget om avveckling med att ständerna också biföll propositionen om avkriminalisering av avfall från statskyrkan, ett av de brott som hade landsförvisning som påföljd. Så blev således inte fallet, varför frågan om en i detta avseende humaniserad straffrätt förblev olöst.

Diskussionen om straffpåföljder och kriminalisering av avfall kom i någon mån att röra sig fram och åter mellan tankegångarna i de båda propositionerna, utan att skillnaden alltid var

¹⁸² Prop. 1856–58:104 respektive 1856–58:105.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Transumt av HD:s protokoll i justitieärenden, 16 januari 1857, bifogat prop. 1856–58:104.

¹⁸⁵ Statsrådsprotokoll i justitieärenden 30 maj 1857.

uppenbar. Ordvalet i propositioner och debatter speglade också något av den ambivalens som rådde kring hur landsförvisningsstraffet skulle betraktas. Var det ett straff eller någon annan typ av påföljd? Begreppet landsflykt (jfr prop. 105) kunde förleda till att det inte rörde sig om ett straff på samma sätt som då termen landsförvisning användes. Inom främst prästeståndet diskuterades även riskerna med att *inte* kunna förvisa om avfallna fick ökad frihet att själva välja, de kanske önskade kvarstå inom kyrkan för att där kunna driva sin övertygelse? Skäl för avkriminalisering blandades med mer allmänna synpunkter på påföljdssystemet. Prästeståndet var det stånd som tydligast tog ställning för ett bibehållande av landsförvisning som straff för avvikande trosbekännare och kränkningar av konventikelplakatet. Men sådana uppfattningar kunde också finnas hos ledamöter inom övriga stånd. Inte sällan anfördes, liksom tidigare, ställningstaganden utifrån ledamöternas uppfattningar om allmänhetens synsätt, ett förhållande som uppenbarligen fortfarande var viktigt.¹⁸⁶

Kanske tog man även intryck av den uppmärksamhet frågan fick genom skrivelser i tidningarna. Här fanns liksom tidigare stöd för en avveckling av straffet, men även det motsatta. Tidningen *Folkets röst* refererade den aktuella propositionen om borttagande av förvisningsstraffet relativt utförligt, men argumenterade också för att det i vissa fall kunde vara lämpligt att bibehålla straffet, som ett alternativ till fängelse.¹⁸⁷

Diskussionerna hade varit intensiva inom ständerna, det hade därför även efterfrågats gemensamma överläggningar för att hitta utgångspunkter som kunde delas. Sådana gemensamma diskussioner ägde rum under hösten 1857. Liksom så ofta tidigare kom talarna även in på själva straffpåföljden landsförvisning. Gustaf Cederschiöld från riddarhuset ansåg, i ett omfattande inlägg, ärendet vara av stor vikt. Han kände från sina sju riksdagar inte något ärende som kunde mäta sig med detta. Cederschiöld refererade till det kända exemplet med den landsförvisade porträttmålaren Pettersson, som återsänts till Sverige av danskarna. Lyckligtvis fanns en mudderpräm mellan länderna dit Pettersson kunde förvisas och kvarhållas,

[...] intill dess man hunnit öfvertala honom att söka nåd. Är det lämpligt, är det värdigt, att hos *brottslingen*, den af *lagen dömd*e, såsom en grace begära, det han täcktes godhetsfulls mottaga upphäfvande af ådömdt straff?¹⁸⁸

Cederschiölds bedömning var att en sådan präm ej längre skulle förslå för alla dem som nu avfallit, inte minst cirka 3 000 baptister. Han önskade för sin del inte motsätta sig kungens ädla och höga avsikter om att nu införa ökad religionsfrihet och avslutade därför inlägget med berömmande ord om propositionen och ett leve för dess upphovsman.¹⁸⁹

Pressen följde noga riksdagens arbete och kunde, litet undantagsvis, även ge uttryck för egna funderingar kopplade till den aktuella debatten. *Svenska Tidningen* var negativ till religionsförföljelser, liksom till vissa straffbestämmelser som man ansåg gick i otakt med tidens mer

¹⁸⁶ Harvard 2006.

¹⁸⁷ *Folkets röst* 23 juni 1857.

¹⁸⁸ *Aftonbladet* 21 oktober 1857. Gemensamma överläggningar mellan ständerna protokollfördes inte officiellt, men tidningen bevakade även dessa och kunde återge vad som sagts vid mötet, som ägde rum den 19 oktober.

¹⁸⁹ *Ibid.*

humana hållning; ”[...] synnerligen landsförvisnings straffet, synes af det allmänna tänkesättet hafva blivit utdömda såsom icke öfverensstämmande med en nyare tids humanare ande”.¹⁹⁰

Lagutskottets hade i sitt betänkande om religionsfrihet presenterat ett alternativt förslag för ständerna om att det vore fördelaktigare (än landsförvisning till följd av avfall) om kyrkan självt skulle kunna avskilja dem som inte önskade kvarstå eller dela statskyrkan grundsyn. Det föranledde den konservative godsägaren Nils Tersmeden att inom ramen för ridderskapet och adelns påföljande diskussioner göra ett längre inlägg. Han anknöt där till varför ständerna, enligt hans mening, avvisat ett liknande förslag på föregående riksdag. Tersmedens tolkning var att det var oförenligt med den långa traditionen av statskyrka att ”medge oinskränkt religionsfrihet” av den typ som propositionen och utskottets alternativ innebar. Han menade att ”det icke finns annat medel att bevara kyrkan än landsförvisning; ty Utsk:s förslag är i mina ögon alldeles omöjligt”.¹⁹¹

Utskottets behandling av propositionen gav även utskottets ordförande, den konservative greve Gustaf Adolf Vive Sparre, fram till 1856 justitiestatsminister,¹⁹² nu president i Svea Hovrätt och i detta sammanhang betraktande sig som frisinnad, anledning att kommentera saken;

Jag erkänner, att den ställning Utsk. intagit var svår att försvara. Vi hade ett straff för affall, neml. Landsförvisningsstraffet, som på flera år icke blifvit tillämpadt, som den allmänna meningen utdömt, hvars tillämpning åklagarne icke påyrkade och domaremakten undvek. Jemväl Konungen hade fäst uppmärksamheten på denna lag, och det var icke utan efter noggrannt öfvervägande som Utsk. kunde besluta sig till att, med afs:de derå att saken ännu icke var mogen, tillstyrka bibehållandet af landsförvisningsstraffet för det närv:de. [...] En och annan talare har visserligen sagt, att man kunde upphäfva landsförvisningsstraffet och sätta något annat straff i stället. Men jag hemställer till eder, mine Hrr, om väl någon frisinnad kan tänka sig möjligheten af att inspärta en person i fängelse blott derföre att han omfattat en främmande religion. Är något sådant tänkbart i vårt land, der friheten är urgammal, der vi hafva all möjlig frihet, en tryckfrihet som kanske är allt för obegränsad? Är det tänkbart att der använda fängelsestraff för affall? Jag tror det icke, och jag tror att pluraliteten skall instämma med mig häruti.¹⁹³

Uppenbart sökte Sparre omdefiniera straffet landsförvisning som en påföljd av mindre allvarligt eller skamligt slag än fängelse, samtidigt som hans tryckfrihetsbegrepp framstod som något otydligt. Han hade varit ledamot av lagberedningarna under 1840-talet och åtnjöt "ett stort förtroende, huvudsakligen grundat på hans redbarhet", men i sina beslut hade Oscar I ofta gått emot sin justitiestatsministers "mening och tillstyrkande".¹⁹⁴

Under riksdagens slutskede 1858 avvisade ständerna förslaget om en förändrad lagstiftning för avfall från den evangeliska läran. Omröstningen hos ridderskapet och adeln hade varit jämn, med en liten övervikt för att avvisa förslaget. Det uppmärksammades av tidens tidningar. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* var inte sena att notera att endast två rösters övervikt från

¹⁹⁰ *Svenska Tidningen* 3 november 1857.

¹⁹¹ Nils Tersmeden, Ad 1856–1858:11, s. 164 ff, 3 februari 1858. s. 160–163.

¹⁹² Sparre, *Svenskt biografiskt lexikon*, Hans Gillingstam, Sparre, Band 32 (2003–2006), s. 697.

¹⁹³ Greve Sparre, Ad 1856–1858:11, s. 164 ff, 3 februari 1858.

¹⁹⁴ Sparre, *Svenskt biografiskt lexikon* (2003–2006), s. 697.

riddarhuset innebar att landsförvisningsstraffet kvarstod. Hade onsdagsbalerna i staden bara lockat dit ytterligare två officerare så hade saken, enligt tidningen, bifallits.¹⁹⁵

Påföljden landsförvisning för religiösa brott i den gällande lagen kvarstod således genom att två av de fyra ständerna avvisat förslaget. Justitiekansler Nils von Koch lämnade kort därefter över de av honom sedan flera år ”pausade” rättegångshandlingarna i det så kallade ”katolikmålet” till åklagaren med uppmaning att låta lagen ha sin gång. Att handlingarna lagts på is hos justitiekanslern, hade skett med Oscar I:s väl kända och uttryckta motvilja mot sådana domar, ett förhållande som inte fick samma betydelse efter kungens bortgång.

Svea hovrätt dömde 19 maj de numera sex katolska kvinnorna (den sjunde hade avlidit) till landsförvisning, förlorad arvsrätt och borgerliga rättigheter (se även avsnitt 8.6 och 11.3).¹⁹⁶ I grunden behöver kanske inte von Kochs egen övertygelse misstros; Han hade själv ansett att straffen för avfall helt borde avvecklas. I ståndets diskussioner argumenterade han för att man skulle anta lagutskottets förslag om full straffrihet. Vidare gjorde han i sammanhanget en poäng av att straffet kanske inte heller var så meningsfullt som påföljd för vissa religiösa avvikare, som exempelvis att landsförvisa nyblivna mormoner. Deras egen grundinställning var ju just att utvandra till Amerika. Regeringsformens § 16 togs också upp – här fanns ju redan sedan 1809 ett stöd för att avkriminalisera de religiösa brott som nu var uppe till diskussion.

Paragrafen i RF hade återkommande lyfts och tolkats under olika skeden, särskilt från frisinnade som kämpade för ökad religionsfrihet. von Koch återkom i diskussionerna på riddarhuset till straffet landsförvisning i sig, som påföljd också för mer världsliga brott, genom att påminna om att ”det vore besynnerligt, att de, som ifrå för afskaffandet af landsförvisningsstraffet, icke ihågkomma, att detta straff finnes kvar i andra författningar”.¹⁹⁷

Greve Sparre deltog i debatten, där han kort sammanfattade och försvarade läget kring lagutskottets senaste betänkande om påföljden landsförvisning;

[...] så länge landsförvisningsstraffet icke var utdömdt af domaremakten och representationen, så länge kunde detta straff bibehållas, men sedan representationen utdömt det, var dess bibehållande omöjligt och derigenom hade frågan kommit i en förändrad ställning, och ur sådan synpunkt har Utsk. ock afgifvit sitt Betänk.¹⁹⁸

Det tycks som åtminstone utskottsordföranden Sparre uppfattade situationen så att det vid denna tidpunkt främst var politiken, representationen, som tagit ställning emot att landsförvisning skulle finnas kvar som påföljd, inte på samma sätt den juridiska domarexpertisen, som i Högsta domstolen bestod av såväl konservativa som mer frisinnade ledamöter. Att riksständerna ändå avvisat de kungliga propositionerna, såg han främst som uttryck för hur dessa förslag hade formulerats, inte att det rådde helt olika uppfattningar om kärnfrågan, att påföljden skulle avvecklas.

Att åtskilliga ledamöter inom ridderskapet och adeln vacklade i sin uppfattning kan man förstå inte minst av de beskyllningar som förekom under diskussionen om att vissa ledamöter

¹⁹⁵ Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 9 februari 1858.

¹⁹⁶ Se även Dahlman 2009, s. 34–35, 240 f.

¹⁹⁷ Nils von Koch, Ad 1856–1858:11, s. 180–183, 3 februari 1858.

¹⁹⁸ Greve Sparre, Ad 1856–1858:11, s. 190–191, 3 februari 1858.

ändrat sig tvärt på mycket kort tid eller rent av under pågående debatt. Det jämna omröstningsresultatet, där lagutskottets utlåtande nr 61 förkastades med bara 2 rösters övertikt (57–55), liksom anmälan av ett flertal reservationer, talade också sitt tydliga språk. Resultatet av omröstningen på riddarhuset vållade förstämning hos flera ledamöter, här förebådades att propositionen i sin helhet, liksom ståndets eftermäle då det gällde synen på ökad frihet, skulle komma att ”nedsjunka i mörkret”.¹⁹⁹

Så skedde också. Eftersom propositionen avvisats, ledde det till att påföljden landsförvisning skulle komma att kvarstå, trots att det uppenbart fanns en gemensam syn hos en majoritet av ständerna om att detta straff nu var otidsenligt. Skulden för detta måste läggas på stridigheterna kring religionsfrihetens formulering och gränser, att man inte lyckades nå enighet i förslagsställandet kring detta. Det hade annars banat väg för en total avveckling av påföljden landsförvisning i enlighet med det sedan länge presenterade förslaget om ny strafflag. Hårdraget, skulle man kunna hävda, var det inte kampen för ökad religionsfrihet som vid denna riksdag utgjorde hävstången för en moderniserad och humanare strafflagstiftning. Snarare var det dessa stridigheter som försenade processen kring strafflagens påföljdssystem.

Inom prästerskapet var frågan om ökad religionsfrihet fortfarande en mycket kontroversiell fråga, det fanns ingen allmän önskan om att åter få upp en sådan proposition på dagordningen. Större samstämmighet fanns i så fall om olämpligheten av straffet landsförvisning.²⁰⁰ Man diskuterade rent praktiska aspekter på landsförvisning, där det skulle bli svårhanterligt med de talrika baptisterna. Samtidigt kunde det uppfattas som märkvärdigt om just en sådan typ av avfall skulle ges ”straffrabatt” i lagstiftningen. Kontraktsposten Per Jacob Emanuelsson sammanfattade läget som att ”dessutom är ju landsförvisnings-straffet redan utdömdt af de lagfarne, af allmänna tänkesättet, af Rikets Ständer och af det Högv. Ståndet sjelft.” De flesta av ståndets talare hade argumenterat för landsförvisningens avskaffande. Nu, när ett avskaffande föreslogs, så ville man inte. Man kunde, enligt kontraktsposten, få intryck av att ståndet önskade undandra sig hela frågan. Han befarade att om det högvördiga ståndet gjorde envist motstånd, skulle man på sikt inveckla sig i än större vådor och svårigheter.²⁰¹

Mot detta inlägg kom kraftiga reaktioner från den tongivande, konservative domprosten Ebbe Gustaf Bring. Han förordade att ett underdånigt brev skulle ställas till kungen för att förklara prästerskapets förhållningssätt i propositionsfrågan över tid. En rad i hans tycke besvärliga tros- och andra frågor anfördes, vilka kunde väckas om man biföll utskottets förslag och det blev verklighet. Det gällde stora och mindre ting, från allmän laglöshet till hur staten skulle kunna garantera de åligganden gentemot församlingsmedlemmar som framtida dissenterförsamlingar, bildade av avfallna, i en framtid kunde tänkas svara för. Kunde man verkligen tro att dissenterpräster skulle klara att vid vigselförrättningar upprätthålla statens äktenskapslagar? ”Skulle man tillåta hela Svenska folket att blifva hedningar, ja att helt förkasta alt religion, om det behagar.”²⁰²

Den fortsatta diskussionen i prästeståndet om lagutskottets utlåtande nr 61, kring ett justerat författningsförslag, präglades av talrika och ofta mångordiga inlägg. Det var uppenbart att man

¹⁹⁹ Ad 1856–1858:11, s. 189–199, 213, 3 februari 1858.

²⁰⁰ Se t. ex. Prosten Melander, Pr 1856–1858:9, s. 193, 3 februari 1858.

²⁰¹ Kontraktsposten Emanuelsson, Pr 1856–1858:9, s. 196, 3 februari 1858.

²⁰² Domprosten Bring, Pr 1856–1858:9, s. 197–206, 3 februari 1858.

givit upp tanken på att långsiktigt kunna bibehålla landsförvisningen som skydd för den rena evangeliska läran. Frågan var vad man skulle sätta i stället. Eller hur långt man kunde gå i ökad frihet i tron. De flesta ledamöterna inom prästeståndet, biskoparna i synnerhet, var emot ökad frihet, man värnade enhetssamhället, där religionen sågs som en förutsättning för statens enhet.²⁰³

Även regionalt ute i stiftet pågick diskussioner bland prästerna. Behövde påföljden landsförvisning bibehållas eller inte? På flera håll var uppfattningarna starkt konservativa i detta avseende, vilket speglades i de lokala tidningarna. I de gamla snapphanebygderna och norra Skåne tycktes till exempel uppslutningen kring att bibehålla landsförvisningen massiv. Där var opinionen bland prästerna tydligt för att förvisa proselytmakare, kolportörer och andra svåra anfäktare som hotade den rena evangeliska läran. Lokalpressen kunde inte sällan vara starkt ironisk i skildringen av motiven för detta. *Öresundsposten* gav till exempel uttryck för den i deras tycke egendomliga och plötsliga ömheten för ”hjorden” [folket]. Eller fanns det andra bakomliggande motiv? Skulle man ”kanske frukta att proselytmakare komme att dela förtjensten inom pastoratet?” Tidningen lovade återkomma med namnen på de präster som haft modet, upplysningen och rättskänslan att gå emot strömmen i kristendomens och civilisationens intresse.²⁰⁴

Ständernas diskussioner visade inte sällan känslighet för de opinionsyttringar man erfor. Inom det ”hedervärda bondeståndet” rådde viss försiktighet visavi propositionen och inför lagutskottets diskussioner. Bönderna var inte kända för att bryta gamla traditioner, men det fanns undantag. En motion i religionsfrihetsfrågan diskuterades och flera ledamöter anslöt sig till den uppfattning som Samuel Ödmann från Uppsala län redovisade. Han ansåg att det nu, efter ett halvt sekel, äntligen var dags att förtydliga regeringsformens principiella erkännande om att en lagbunden religionsfrihet gällde.²⁰⁵ Han fick emellertid snart mothugg. Kungl. Maj:t hade säkerligen haft goda skäl och menat väl, ansåg Petter Jönsson från Jönköping, ”men om tiden ännu är inne för att medgifva en utvidgad religionsfrihet, lemna jag derhän; åtminstone fruktar jag, att den närvarande tidpunkten icke är den rätta.” Han medgav att straffet landsförvisning var olämpligt för de avfallna, men varnade i nästa andetag för illasinnade intrigörers framfart. Straff behövdes, men han såg gärna att de mildrades och var ”kristliga”. Ytterligare några ledamöter anslöt till detta inlägg.²⁰⁶

Bondeståndets diskussioner under hösten 1857, mot bakgrund av lagutskottets betänkande nr 46 från 2 oktober, visade att det ännu kvarstod olika uppfattningar om straffet landsförvisning, men att en avveckling stöddes av de flesta. Utskottet hade då föreslagit att påföljden tills vidare skulle finnas kvar, vilket mött stort motstånd. Paul Mengel från bondeståndet i Uppsala län uttryckte vad många kände, att straffet var en skamfläck för landet och sin tid.²⁰⁷ Bland dem som önskade att straffet försvann, anlade Gustaf Johansson från Kronobergs län en mer pragmatisk hållning. Var straffet verkställbart och ändamålsenligt? Verkställbart var det inte, eftersom antalet avfallna nu var för stort för att de mangrant skulle kunna förvisas ur riket. Att gallra var heller inte riktigt, då skulle godtycke råda och det stred även mot grundsatsen att alla

²⁰³ Evertsson 2002, s. 144.

²⁰⁴ *Öresundsposten* 14 september 1857.

²⁰⁵ Samuel Ödmann, Bd 1856–1858:6, s. 23–233, 10 juli 1857.

²⁰⁶ Petter Jönsson, Bd 1856–1858:6, s. 233–235, 10 juli 1857.

²⁰⁷ P. F. Mengel, Bd 1856–1858:7, s. 432, 31 okt. 1857

var lika inför lagen. Ändamålsenlig var lagen inte heller, eftersom lag utan verkställighet är sämre än ingen lag.²⁰⁸ Straffet var enligt flera talare omöjligt, utom om det begränsades till utländska medborgare, ”då vi icke kunna tvinga någon annan Stat att emottaga hvad vi sjelfva icke vilja behålla, så kan ju icke heller landsförvisningen tillämpas”.²⁰⁹

Rent allmänt kunde konstateras att bondeståndets diskussioner i påföljdsfrågan främst handlade om landsförvisning i relation till önskan om ökad religionsfrihet. Det är svårare att ur diskussionerna härleda mer principiella synsätt i förhållande till strafflagens påföljdssystem. *Aftonbladet*, som noga följde ständernas debatter, trodde sig dock veta att det inte var ovanligt att höra ståndets ledamöter uppriktigt förklara ”att de visst icke gilla landsförvisningsstraffet i allmänhet och ännu mindre dess tillämpning på i religiöst hänseende vilsefarande”. Ståndet var dock sammantaget obenäget att ”på en gång lemna full religionsfrihet”, och ställa sig bakom propositionen.²¹⁰

Tidningsmannen och skandinavisten Gustaf Lallerstedt inledde diskussionen i borgarståndet den 20 november med att kritisera prästeståndets anmodan till uppslutning om att lagutskottet borde utarbeta ett förnyat författningsförslag i religionsfrihetsfrågan. Han tyckte sig se ett prästernas försök att ge sken av förändringsvilja, när man i själva verket ville bromsa frågans fortsatta utveckling. Eftersom borgarståndet redan röstat för den kungliga propositionen, ansåg Lallerstedt att prästeståndets inbjudan till samverkan skulle avslås. Han fann det besvärande att ingenting ännu rubbat landets ”sekelgamla barbariska religions-lagstiftning”. Den kunde endast överträffas och bli än mer nedsättande för nationen om man i en ny lagstiftning bibehöll landsförvisningsstraffet.²¹¹ Olika meningar gav sig till känna då det gällde prästernas önskemål om samverkan, den stridbare rådmannen Lars Wilhelm Henschen instämde snart nog i Lallerstedts yrkande och följdes av flera. Prästernas invit avslogs.²¹²

Lagutskottets andra utlåtande, nr 61 kring hur utträde skulle gå till, efter återremissen från ständerna och under ordförandeskap av greve Sparre, presenterades vårvintern 1858. Det hade fokuserat på att få bort landsförvisningspåföljden och föll Lallerstedt bättre i smaken. Han bedömde att arbetet nu tagit ”ett stort steg framåt” i toleransens anda. Landsförvisningsstraffet var borta i det nya förslaget kring reglering av avfall från statskyrkan. Bondeståndet hade bifallit och Lallerstedt yrkade på att borgarståndet skulle göra det samma och därefter med en inbjudan närma sig riddare och adel. Utsikter fanns att även de skulle instämma, nära hälften av dem var nu inne på samma linje. Den konservativa domprosten Bring hade reserverat sig i utskottet, åberopandes prästprivilegierna från 1723 som ett hinder för all utvidgning av religionsfriheten, om inte prästeståndet gav sitt bifall. Det upprörde Lallerstedt;

Det är med den satsen, som verldens största missfoster till regenter väpnat sig. Det är i hans namn tyrannen i purpurn, liksom tyrannen under den röda mössan, begått de största gräsligheter. Det är en afskyvärd grundsats.²¹³

²⁰⁸ Gustaf Johansson, Bd 1856–1858:7, s. 425–426, 31 oktober 1857.

²⁰⁹ Jonas Andersson, Bd 1856–1858:7, s. 436, 31 oktober 1857.

²¹⁰ *Aftonbladet* 17 oktober 1857.

²¹¹ Gustaf Lallerstedt, Bg 1856–1858:6, s. 193–194, 20 november 1857.

²¹² Bg 1856–1858:6, s. 194–195, 20 november 1857.

²¹³ Gustaf Lallerstedt, Bg 1856–1858:7, s. 221–223, 6 februari 1858.

Förutsättningarna för samsyn med prästerna syntes avlägsen. Diskussionerna fortsatte. Även i borgarståndet fanns ledamöter som ogärna släppte landsförvisningen som påföljd för avfall, till exempel den konservative Carl Johan Stolpe, borgmästare i Arboga. Han tvingades dock tillstå att alla stånd, även i dem där förslaget avslagits, ”med mycken salvelse yttrat sig om landsförvisningsstraffets otjenlighet, grymhet o.s.v.” I grunden var han dock stark motståndare till religionsfrihet och framhöll därför, i ett längre yttrande, att det snarast var påföljden som kunde bytas mot något annat straff, ännu oklart vilket.²¹⁴ Efter omröstning segrade dock utskottets mer frisinna förslag med knapp majoritet.²¹⁵ I ett senare tillägg till protokollet gav Stolpe uttryck för uppfattningen att religionsbrott borde ses som en form av statsbrott mot den ”Lutherska staten” och att förvisning ur landet då väl kunde komma i fråga. Satte man avfallingar på fästning eller fängelse på vatten och bröd, gjorde man dem bara till martyrer. Han ansåg heller inte republikaner och baptister förvisade till Amerika eller katoliker förvisade till Rom ha så mycket att klaga över.²¹⁶

Stolpe hade visst stöd inom borgarståndet. Garvarmästaren Per Henrik Hesselgren såg sig till exempel i ett långt tillägg till ståndets protokoll nödgad att foga sina ytterligare reflektioner över tiden och den religiösa oredan, bland annat det faktum att man låtit avvikande trosutövare tillväxa i antal och därmed försvåra tillämpningen av utvisningsstraffet;

Det philanthropiska pjunk, som genomgår hela vår tid, synes äfven hafva sträckt sin verkan ända till den högsta åklagaremakten, hvars efterlåtenhet vi hafva att tacka för mycket af den oreda i religiöst hänseende, hvaraf vårt lands lagstiftare nu fått göra en sorglig erfarenhet.²¹⁷

Debatten, liksom rösteutfallet i borgarståndet i religionsfrihetsfrågan, följdes som ofta annars noga av *Aftonbladet*. Huvudfokus var inte straffformen landsförvisning, men väl det otillbörliga i att tillämpa den för religiöst fritänkande. Den liberala ”progressisten” och rådmannen Lars Vilhelm Henschen, juridisk rådgivare åt baptisterna, gavs utrymme i tidningen som en följd av ståndets omröstning. Han hänvisade i sina inlägg ofta till regeringsformen och den medgivande tolkning de liberala gav åt dess § 16. I ståndets överläggningar hänvisade han även till andra länder som visade större tolerans; ”Åsigterna i detta ämne inom folk-representationen tyckas numera utvecklas så, att lika fullkomlig religionsfrihet här, som i andra civiliserade länder, måste slutligen ernås.”²¹⁸

Benämningen av landsförvisning som en påföljd, snarare än som ett straff, präglade framställningen hos vissa konservativa krafter som arbetade för ett bibehållande. Det hade också vunnit insteg i lagutskottets betänkande. Det uppmärksammades i pressdebatten, där man ironiserade över detta försök till språklig omtolkning av verkligheten;

²¹⁴ Carl Johan Stolpe, Bg 1856–1858:7, s. 234–239, 6 februari 1858.

²¹⁵ Bg 1856–1858:7, s. 245, 6 februari 1858.

²¹⁶ Carl Johan Stolpe, Bg 1856–1858:7, s. 702 (tillägg till s. 661), 1858.

²¹⁷ Per Henrik Hesselgren, Bg 1856–1858:7, s. 691 (tillägg till s. 644), 1858.

²¹⁸ Lars Vilhelm Henschen, Bg 1856–1858:7, s. 224, 6 februari 1858. Se även *Svenskt Biografiskt Lexikon*.

Det tager sig derfor rätt roligt ut, att utskottet i betänkandets motiver så ytterligt rades för ordet *straff*, utan helst begagnar ordet *påföljd* och till och med alltjemt talar om ”landsförvisningspåföljden” [...].²¹⁹

Det kunde upplevas som ett ”eskamoterande”²²⁰ av sakernas tillstånd. Man anknöt i pressen även till den utländska kritik landet fick. En artikel från den franska tidningen *Journal des Débats* hade i översatt form publicerats i *Svenska Tidningen*. Där kunde man ta del av den franska bedömningen; ”Sverige har nyligen erbjudit ett bedrägligt skådespel åt de civiliserade folken: den religiösa ofördragsamheten [...]”.²²¹

Lagutskottets förslag om att ta bort sanktionerna för avfall från statskyrkan behövde kombineras med åtgärder för att på annat sätt skydda kyrkan, det var den uppfattning som hade präglat utskottets diskussioner och förslag. Om landsförvisningen försvann kunde kyrkan ej längre hävda sin rätt att från sig skilja sina fiender, och nya sanktioner av något slag behövde då införas. Utträde som en rättighet (i propositionen) blev med detta synsätt ett avskiljande, en fortsatt syn på behovet av straff för individen och skydd för kyrkan. Som en möjlig skyddsåtgärd nämndes bland annat att avfall skulle leda till ”förlust av medborgerligt förtroende”.²²²

Resultatet av lagutskottets arbete och försöken att hitta en kompromiss i religionsfrågan ledde slutligen ändå till att förslaget avvisades. Prästeståndet önskade skjuta den besvärliga frågan om religionsfrihet till nästkommande riksdag och en knapp majoritet av ridderskapet och adelns närvarande medlemmar avvisade också förslaget.²²³ Därmed föll också möjligheten att vid denna riksdag avveckla påföljden landsförvisning ur strafflagen.

Perioden fram till nästkommande riksdag lät många av de politiska nyckelpersonerna i statsledning, ständer och kyrka visa vad de gick för. Dahlman ger i sin avhandling, som fokuserar på religionslagstiftningen och vägen mot ökad religionsfrihet, en initierad bild av flera av dessa personer – centralt sakkunniga, sakmässigt övertygade eller bara politiska maktspelare. Hit hörde förutom den konservativa nye monarken Carl XIV, främst justitiestatsminister Louis De Geer, ecklesiastikminister Henning Hamilton, ärkebiskop Henrik Reuterdahl, domprosten Ebbe Gustaf Bring (kontaktperson för ståndet i dessa frågor) och riksständernas övriga nyckelpersoner.²²⁴ Spelet kring religionsfriheten och processen för den successivt alltmer obsoleta påföljden landsförvisning för avfallna från kyrkan, var dock inte den enda process som fortgick. Det fanns också en annan, juridisk och mer principiell dagordning mot en mer human och sammanhållen strafflag.

En så genomgripande åtgärd som landsförvisning kom alltmer att betraktas med skepsis av stora grupper i samhället, även inom prästeståndet. Det gällde ju ofta arbetande människor som på flera sätt bidrog till samhället, skötte sitt och dessutom växte i antal. Det blev också, vilket riksdagsdebatterna hade berört, alltför besvärligt att tillämpa landsförvisning som straff då så många potentiellt berördes, särskilt beträffande gruppen baptister, som 1857 bedömdes ha en

²¹⁹ *Aftonbladet* 29 januari 1858.

²²⁰ I betydelsen att genom taskospelarkonster på ett behändigt sätt trola bort eller förflytta innebörden av något, se närmare SAOB.

²²¹ *Svenska Tidningen* 2 februari 1858.

²²² Se Dahlman 2009, s. 200–202.

²²³ *Ibid.*, s. 224–226.

²²⁴ *Ibid.*, s. 240, 242–252.

numerär på över 4 000.²²⁵ Men ännu återstod för utvecklingen avgörande händelser, dömandet av religiösa konvertiter, som fick betydelse för den allmänna opinionens utveckling.²²⁶

11.3 ”Katolikmålet”

Debatten om påföljden landsförvisning tog ny fart efter riksdagen. Kort tid efter dess avslutande återupptogs Svea hovrätts förhandlingar om påföljderna för de katolska kvinnor som hotats av landsförvisning. Domarna om landsförvisning fastställdes 19 maj 1858 och väckte stor uppmärksamhet, inte bara i Sverige utan bland kristna i stora delar av Europa. De sex kvinnorna överklagade inte sina domar och sökte inte nåd, hela processen fick därmed stor symbolisk betydelse för liberalernas fortsatta kamp för ökad religionsfrihet. Enligt Dahlman var JK Nils von Kochs åtgärd för att igångsätta rättegången korrekt, givet ständernas beslut, och kanske främst ägnad att skapa uppmärksamhet och pressa lagstiftaren till att ändra de ålderdomliga bestämmelserna om landsförvisning. Dahlmans bedömning är att domarna underlättade en senare förändring och skulle göra det möjligt att få bred acceptans för en proposition vid nästkommande riksdag, 1859. Han tycker sig ha belägg för att denna kommande proposition däri-genom blev bättre förankrad. Arbetet kring propositionen kom att ske i hemlig samverkan mellan regeringen och företrädare för prästeståndet.²²⁷

Svea Hovrätts dom om landsförvisning, förlorad arvsrätt och borgerliga rättigheter för kvinnorna blev således mycket uppmärksammas. Händelsen rapporterades av tidningarna samma dag som domarna föll. ”En dom, som kommer att göra sin rund öfver hela den civiliserade verlden”, skrev *Aftonbladet*. ”En skamfläck för vårt land och vårt tidevarf, sedan det vid den senaste riksdagen lyckats prelater och junkrar att omintetgöra hvarje försök till någon förändring.”²²⁸ *Öresundsposten* noterar lakoniskt att hovrättens dom naturligtvis var i fullständig överensstämmelse med svensk lag, ”[...], vi önska nu blott, att alla de 11,000 från statskyrkan affallne, [...], likaledes måtte åklagas och dömas till landsflykt. Tillämpningen av orimliga och hjertlösa lagar skall mer än all wältalighet verka för deras upphävande”.²²⁹

Reaktionerna var starka även internationellt. *Aftonbladet* redovisar en del intryck genom att under de närmaste veckorna återge kommentarer från bland annat franska tidningar, där man kunnat ta del av domen. Franska protestantiska präster upprördes, flera tidningar tog del i insamlingar till stöd för kvinnornas uppehålle. Man förenades i protesterna mot ”den intolerans och den godtycklighet” som kvinnorna blivit offer för, den ”uteslutande och trångbröstade

²²⁵ Sundstedt 1958, s. 348.

²²⁶ Mycket av diskussionen inför förordningens fastställande avseende straff för den som träder till eller utsprider villfarande lära speglas i Lagutskottets betänkande N:o 21, 12 april 1860. Brottsstatistiken var vid denna tid relativt ofullständig. Religionsbrotten svarade 1859 för cirka sju procent (3 400 brott) av samtliga brott som blev angivna vid poliskamrar och domstolar, se SCB, Bidrag till Sveriges officiella statistik, BiSOS B, Rättsväsendet, 1859. I huvudsak handlade det om s.k. sabbatsbrott, där endast en mindre andel tycks ha hanterats vid domstol. Ett fåtal årliga ingripanden avsåg religiösa ”proselyter”. Dömda till landsförvisning kunde med viss framgång lämna nådeansökan till kungen. Utvisade kunde även komma att återföras om mottagarlandet ogillade deras vistelse i landet.

²²⁷ Dahlman 2009, s. 240–242.

²²⁸ *Aftonbladet* 19 maj 1858.

²²⁹ *Öresundsposten* 26 maj 1858.

andan hos prästerskapet” liksom att straffen indirekt också drabbade kvinnornas familjer.²³⁰ I den franska tidningen *Siècle*, återgiven i *Aftonbladet*, kunde man läsa att ”Ända derhän har då en civiliserad, en ädel nation midt i det nittonde seklet kommit [...] Och dylika styggelser begår man i ditt namn, Herre!”²³¹

Även andra svenska tidningar låter läsarna ta del av utländska skrivelser eller egna reaktioner på landsförvisningarna och riksdagens svårigheter att avveckla straffformen för religiösa avvikare.²³² Det fanns förvisso även tidningsröster med annan inriktning, som sökte motverka insamlingarna till förmån för de utvisade och som såg händelseförloppet efter domarna, som endast utgjorde en tillämpning av gällande lag, som en ”[...] simpel intrig och tillställning, uppfunnen och genomförd av katolikerna [...]” i sekteristernas och liberalernas intresse och med ”[...] lastande av en skandal på fäderneslandet – söka till nästa riksmöte tillkonstla en för frågans framgång så gynsam opinion, som möjligt [...]”.²³³ *Svenska tidningen* citerade för sin del den likasinnade *Blekingeposten*, och vidare spred tankar om bakomliggande katolska ränkor då det gällde penninginsamlingen; ”[...] fruktade vi blott icke att Jesuitismen och kvinnoslugheten för-enat sig att draga den svenska allmänheten, med Aftonblads-redaktionen i spetsen, vid näsan”.²³⁴

Det fanns också argument för att flytta straffet från sådana ”stackars enfaldiga kvinnor” som inte besatt tillräcklig ”bildning och omdömesförmåga”, för att i stället tillämpa det på de ”samvetlösa och föraktliga bedragare” som upptog statskyrkans medlemmar i främmande läror.²³⁵ Samma tidning, *Folkets röst*, återkom så småningom även med konspiratoriska tankar;

[...] det hos oss så kallade, i utlandets press vanställda och för enskilda syften bearbetade ’Katholik-målet’, i hvilket den listigt förförda enfalden blifvit offer och de fegt undanstuckne proselyt förförarne sluppit undan den näpst, som dem *företrädesvis* bort drabba.²³⁶

De politiska och religiösa motsättningarna speglades således även i pressen.

11.4 Sammanfattning

Riksdagen 1856–58 innebar arena för slutstriden kring kravet på ökad religionsfrihet. Ständerna hade under riksdagen åter avvisat en avkriminalisering av allvarliga religiösa brott, det gällde avfall från statskyrkan och rätten att samlas för bönemöten utanför kyrkan. Samma sak kom att drabba den föreslagna avvecklingen av påföljden landsförvisning. Lagutskottet hade hänvisat till såväl lagkommittén, lagberedningen, HD som kungen, som alla önskade en avveckling. Åtskilliga pressröster instämde, en förändrad allmän inställning lyftes fram med hänvisning till ”en nyare tids humanare ande”. Lagutskottets ordförande pekade på att straffet var

²³⁰ *Aftonbladet* 7 och 25 juni 1858.

²³¹ *Ibid.*, 7 juni 1858.

²³² Se t. ex. *Svenska Tidningen* 22 juni; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 26 juni 1858.

²³³ *Carlsrona Weckoblad* 14 juli 1858.

²³⁴ *Svenska tidningen* 6 juli 1858.

²³⁵ *Folkets röst* 29 maj 1858.

²³⁶ *Folkets röst* 3 juli 1858.

av ”den allmänna meningen utdömt”. Påföljdens olämplighet hade åter lyfts fram i utskottets skrivningar, den hade ”sedan länge varit inseedd” av en rad skäl – att det drabbar de brottsliga olika strängt och att staten vid verkställighet gjordes beroende av andra staters benägenhet att ta emot de dömda. Det upplevdes även att ”straffet var en skamfläck för landet och sin tid”. Utskottet ställde sig positivt till en avveckling men villkorade i likhet med det kungliga förslaget att ständerna också biföll propositionen om avkriminalisering av avfall från statskyrkan, ett av de brott som hade landsförvisning som påföljd. Eftersom så inte blev fallet, kom frågan om landsförvisning åter att förbli olöst, trots att en majoritet av ständerna i grunden ogillade detta straff. Tidsandans glidning mot analysens nyckelord empati, rättssäkerhet och ökad religiös frihet kunde anas bakom diskussionerna i lagutskottet och i ständerna. Även konservativa delar av representationen kunde i sina inlägg ge uttryck för förekomsten av det ”philantropiska pjunk, som genomgår hela vår tid” och som även tillvitades åklagarmakten. Från liberalt håll framfördes att nu krävdes ”fullkomlig religionsfrihet här, som i andra civiliserade länder”.

Skulden för att riksdagen varken biföll ökad religionsfrihet eller en avveckling av straffformen landsförvisning får läggas på stridigheterna kring religionsfrihetens formulering och gränser. Man lyckade inte nå enighet i förslagsställandet kring detta, vilket annars hade banat väg för en generell avveckling av straffet landsförvisning. I detta skede, var det således inte kampen för ökad religionsfrihet som utgjorde hävstången för en moderniserad och humanare strafflagstiftning. Snarare var det dessa stridigheter som i praktiken försenade den straffrättsliga processen.

Annorlunda uttryckt, det var gruset i sekulariseringens maskineri som vid denna tidpunkt försenade en humanisering och civilisering av samhället i straffrättsligt avseende. De politiska och sekulära krafterna tycktes dock målmedvetna, de små stegens strategi innebar inte att vare sig målsättningen om religionsfrihet eller planerna på en samlad humaniserad strafflag lades åt sidan. Liberalt sinnade jurister och högre ämbetsmän kunde blicka bakåt på en långvarig och målmedveten process, tiden arbetade för en förändring. Det återupptagna ”katolikmålet” i Svea hovrätt, efter riksdagens avslutning, kunde paradoxalt nog ses både som en följd av riksdagens utfall och som en möjlig strategisk åtgärd för att påskynda och slutföra dessa processer. Domarna om landsförvisning, fastställda av HD, kom att bli ett viktigt avstamp för opinionens och omvärldens starka fördömanden. Det behövdes för att ta det sista steget, att förankra förändringsarbetet bättre inför kommande riksdag. Det skedde bland annat genom hemliga överläggningar med den kyrkliga motståndsrörelsen, allt under det att liberala och mer frisinnade pressröster gjorde sitt för att hålla grytan kokande. Även från delar av prästerskapet och utländska kyrkor framfördes kritik mot utvisningarna. Från olika håll framfördes empati med de drabbade och påtalades behov av humanisering och ett mer civiliserat straffsystem. Drivkrafterna kom såväl uppifrån, som nedifrån. De hade sin riktning från såväl kung och statsledning, som från politiken och dess ofta åberopade förankring i den allmänna opinionen. I riksdagsdebatten och pressen anfördes inte sällan argument just med koppling till ”civiliserade” och ”humana” förhållningssätt. Enskilda debattörer spelade roll men kunde nu också ges stöd i mer kollektiva former från stora delar av ständerna, allmänheten, pressen, nationellt liksom i utlandet.

Den mer konservativa motståndsrörelsen kunde å sin sida också peka på visst stöd, uttryckt i spridda pressröster och i lokala omröstningar inom prästeståndet, där förändringsmotståndet på sina håll kunde vara betydande. På det hela taget tycktes man därifrån ändå se slaget som

förlorat, även om man ännu inte givit upp. Den allmänna riktningen i dessa frågor framträdde tydligt. Det ingav nedstämdhet i det konservativa lägret, eftersom ökad religionsfrihet sågs som uttryck för en tilltagande sekularisering och de första stegen i en avveckling av enhetssamhället mellan staten och en ren evangelisk statskyrka.

12 Riksdagen 1859–60 – fortsatta små steg

Rättsläget och det fortsatta reformarbetet kring en ny strafflag var segdragat och komplicerat. Redan under 1840-talet hade, som vi sett, kung och regering vid återkommande tillfällen misslyckats att få acceptans hos ständerna för en samlad ny lagstiftning. Förslag hade lagts om mer humana påföljder och straffskalor, liksom avkriminalisering av vissa religiösa brott och därmed ökad religionsfrihet i landet. Under riksdagarna i början av 1850-talet hade man åter misslyckats i sina strävanden att få en ändring till stånd. Förutsättningar fanns ändå för en större rättslig reform. Omvärlden kritiserade Sverige, över tid hade även den allmänna opinionen förskjutits. Riksdagens sammansättning var också i högre grad än under sitt föregående möte präglad av liberala värderingar, vilket främst kom till uttryck inom borgarståndet.²³⁷

12.1 Propositioner

Ständerna hade under 1859–60 års riksdag att ta ställning till ett par propositioner som fortsatte på den inslagna kursen från kung och statsledning, med stöd från ledande liberala jurister och en växande opinion – att etappvis och på sikt bana väg för ökad religionsfrihet och en komplett och moderniserad strafflag. Ett sådant synsätt hade utvecklats sedan riksdagen 1853, eftersom kung och regering inte önskade riskera för stort motstånd vid ett ställningstagande till en fullständig strafflag. Det konstaterades inför riksdagen, vid regeringssammanträdet i oktober 1859, att man blivit tvungen att tillämpa den stegvisa modellen i lagstiftningsarbetet, vilket utgjort en löpande och fungerande strategi;

Sedan det af Kongl. Maj:t vid 1844–1845 och 1847–1848 årens riksdagar framlagda förslaget till ny strafflag blifvit af Rikets Ständer afslaget, har den af behofvet högeligen påkallade förbättringen af vår strafflag endast steg för steg fortgått, medelst antagande af särskilda författningar, som omfatta olika delar af kriminal-lagstiftningen.²³⁸

De svårigheter som anfördes i sammanhanget var bland annat att en successiv förändring även innebar låsning till en övergripande struktur präglad av den gamla och fortsatt gällande lagstiftningen. Visserligen fanns taktiska fördelar i detta förfaringsätt, ”Ju mera begränsadt ämnet är, desto lättare uppfattas det af allmänheten”.²³⁹ Men utgångspunkten var ändå att det samlade och tidigare presenterade förslaget till strafflag var en långsiktig utgångspunkt, då man nu i proposition nr 39 föreslog straffbestämmelser avseende mord och grova våldsbrott mot per-

²³⁷ Dahlman 2009, s. 342.

²³⁸ Statsrådsprotokoll i justitieärenden 27 oktober 1859.

²³⁹ Ibid.

son.²⁴⁰ Inför riksdagen förelåg även proposition nr 38, som rörde vidgad religionsfrihet. Där föreslogs lättnader för den som träder till eller utsprider villfarande lära, samt reglering av främmande trosbekännares religionsutövning. Förslagen innebar att landsförvisning inte längre skulle tillämpas för de religiösa brott som tidigare haft denna påföljd. Utskottsarbetet och debatterna under denna del inriktades alltså inte i detta skede mot en generell utmönstring av påföljden ur straffskalan. Det visade sig dock att det inte hindrade vare sig enskilda ledamöter eller lagutskottet från att mer generellt ta upp påföljdens ändamålsenlighet i sig. I november 1859 nådde propositionen ständerna, som alla skickade den på remiss till lagutskottet.

Diskussionerna hade olika karaktär och inriktning hos ständerna. Viss riktningsgivande debatt förekom redan hösten 1859 innan utskottet hunnit diskutera frågan. Inom det hedervärda bondeståndet gav flera ledamöter uttryck för förändringsbehov. Det gällde såväl landsförvisningsstraffet, som rådande förhållanden inom statskyrkan. Anders Gudmundsson från Hallands län hörde till dem som ville avskaffa straffet;

[...] landsförvisningsstraffet för vilsefarande i religionsmål efter min tanka bör upphävas och annan lämpligare lag sättas i stället, för det andra är det min mening, att skall man vidtaga reformer i afseende å våra kyrkliga förhållanden, så skall man börja i rätta ändan.

Gudmundsson menade att man borde ändra på avlöningssystemet inom kyrkan, som nu gav upphov till tvister mellan präst och församling och inte utgjorde en bra grund för ett kärleksfullt förhållande. Paul Fritz Mengel från Uppsala län utgjorde ytterligare ett exempel på talare i bondeståndet som ville avveckla landsförvisningen, ”det går icke an att landsförvisa annat, än förmöget folk, ty den fattige tages ingenstädes emot”. Hans recept var i stället att göra så liten affär som möjligt av avfallingarna, för att därmed undvika martyrskap.²⁴¹

Hos borgarståndet höll den välkände och för tryckfrihet och humanare strafflagstiftning stridbare Lars Johan Hierta ett långt anförande.²⁴² Han ironiserade över den synbara diskrepans som kunnat iaktas mellan kungamaktens frisinnade syn på religionsutövning i samband med 1809 års regeringsform och de mer försiktiga och återhållsamma skrivningar som därefter kännetecknat processen kring strafflagen och den proposition som nu förelåg. De frisinnade hade ju i debatten om religionsfrihet tolkat grundlagsskrivningarna 1809 som ett fullständigt medgivande och ej som nu, där avfall från den evangeliska tron kunde bestraffas med landsförvisning.

Efter de talrika och varma röster, som vid sista Riksdagen och äfven förut höjt sig för att göra Regerings-Formens föreskrift i 16 §, att Konungen skall ingens samvete tvinga, eller tvinga låta, utan skydda hvar och en vid en fri utöfning af sin religion, till en sanning, har säkert mången med mig förvånats öfver den nu föredragna Kongl. Propositionens innehåll.²⁴³

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ Paul Fritz Mengel, Bd 1859–1860:1, s. 149, 9 november 1859.

²⁴² Hierta hade under sin drygt 60-åriga tid som riksdagsman först tillhört adelsståndet, därefter borgarståndet. Han arbetade bland annat för en representationsreform och kom sedermera att ingå i den nya riksdagens andra kammare, där han företrädde stockholmarna. Han startade tidningen *Aftonbladet* 1830. Samma typ av ståndsbyte gjorde Carl Fredrik Ridderstad, från 1842 redaktör för *Östgöta Correspondenten* (Se Nilsson 1996, s. 5).

²⁴³ Lars Johan Hierta, Bg 1859–1860:1, s. 77, 9 november 1859.

Hierta fann det märkligt att den kungliga propositionen ökade friheten, men samtidigt gav kungen bestämmande kring huruvida det gällde avfall till en av honom godkänd nybildad församling, han ”kunde godtyckligt bifalla eller afslå” en begäran. Hierta refererade vidare till de skilda synsätt kring ökad religionsfrihet som kunde noteras inom det prästerligaståndet, där den samlade bilden dock var att ”[...] Kyrkan befinner sig i trångmål och vill rädda sig genom det fruktlösa bemödandet att dämna för tidens ström”. Han pekade även på de orimliga bötesstraff som kunde utmätas för mindre förseelser av religiös natur;

[...] af Ståndets Protocoll vid förra Riksdagen kan inhemtas, genom utdrag af saköreslängder visat, att under åren 1851 till 1854 endast i Norra Helsinglands Fögderi 427 personer blifvit dömda att böta tillsammans öfver 8,000 R:dr Banco för det de tagit Nattvarden utan biträde af någon Statskyrkans prest; och som flertalet af de pliktfällde var fattigt folk, förlorade då all sin egendom, och mången fick med fängelse vid vatten och bröd aftjena sina böter. Detta var blott i en Domsaga; huru stort har då ej antalet af sådana förföljelser kunnat vara inom hela riket?²⁴⁴

I början av december 1859 avhölls sorgefester över den framlidne Oscar I vid Uppsala och Lunds universitet. Begravningen hade skett redan under sensommaren, nu var det dags för universitetets minnesfester. Uppsalarektorns inbjudningsskrift kom att bli ett inlägg i debatten om landsförvisning i strafflagen för avfall från den evangeliska läran. Det tryckta anförandet från rektor behandlade olika aspekter av frågan, hur skulle man se på landsförvisning, som straff eller påföljd för religiösa förseelser? Han fann att språkbruket påföljd var missvisande, det gällde ett straff, och det i ett sammanhang där det handlade om individens eget sanningssökande. Han kunde inte påminna sig att Jesus en gång argumenterat för ett sådant tankens tvång. Hans slutsats blev att landsförvisningen borde avvecklas. En sådan väg var ”oundgängligen påkallad af sanning och rättvisa och derföre böra på lagligt sätt tillvägbringas”. Talet inleddes och avslutades med att koppla denna inställning också till den bortgångne kungens grundsyn, där han återkommande förelagt ständerna propositioner om förändring.²⁴⁵ Vid sorgefesten i Lund var temat vagare, ”människokärleken”. Deltagandet i Uppsala universitets sorgfest gav landshövdingen och övriga inbjudna honoratiores en del att fundera över inför riksdagens juluppehåll.

Ständernas debatter i riksdagen fortsatte under våren 1860 med nyvunnen energi. Inom borgarståndet fanns inte bara en övertygelse om att tiden sedan länge var mogen för ökad frihet i religiöst hänseende, där gavs också uttryck för indignation över hur landets otidsenliga straffpåföljder för religiösa brott kunde väcka uppmärksamhet i omvärlden. Gustaf Lallerstedt, delägare och medarbetare i Aftonbladet, återkopplade till det s.k. ”katolikmålet” och ansåg att detta var särskilt påtagligt i samband med de domar som avkunnats 1858 om landsförvisning av de kvinnor som övergått till katolicismen.

[...] det är icke blott en obehaglig uppmärksamhet, utan en olycklig, en för fäderneslandet förnedrande uppmärksamhet, som blifvit vårt land ådragen genom ifrågavarande straffbestämmelse.²⁴⁶

²⁴⁴ Ibid., s. 78, 79, 83.

²⁴⁵ Anders Fredrik Beckman, *Om landsförvisning såsom påföljd för affall från vår evangeliska lära: Inbjudningsskrift till Uppsala universitets sorgfest i anledning af den stormäktigste furste och herre konung Oscar den förstes dödlige frånfalle* (Uppsala: C. A. Leffler, 1859), s. 1–22.

²⁴⁶ Gustaf Lallerstedt, Bg 1859–1860:4, s. 274, 16 maj 1860.

Gustaf Lallerstedt vände sig även mot att förvisningsstraffet enligt den kungliga propositionen skulle bibehållas för utlänningar som begick religiösa brott i landet. Det såg han som onödigt och opraktiskt. En utlänning med avsikt att ”göra proselyter”, skulle först se till att få svensk medborgarrätt och kunde därmed inte förvisas.²⁴⁷ Avvecklingen av landsförvisningsstraffet tycktes samtidigt Lallerstedt alltför klen grundat i regeringens egen övertygelse, fast mer i praktiska realiteter.

Regeringen har med en beundransvärd naivitet sjelf erkänt detsamma, när hon öppet förklarar, att antalet af dem, som anslutit sig till trossamfund, hvilkas lärosatser mer eller mindre afvika från Statskyrkan, blifvit större, än att landsförvisningsstraffet och förlusten af arfsrätt rimligen å dem alla kan tillämpas. Således är det endast omöjligheten att kunna landsförvisa alla, kanske snart nog hela folket, som förorsakat upphäfvandet af den gamla strafflagen.²⁴⁸

Inom det höglöflige ridderskapet och adeln uteblev debatten då det gällde själva landsförvisningsstraffet. En talare, häradshövdingen Arvid Ribbing, yttrade sig i religionsfrihetsfrågan, där han biträdde att alla fritt skulle få bruka guds heliga ord och skrifter. Det kan dock snarast ha varit riktat mot katolikerna, som inte uppgavs gilla menighetens egen läsning.²⁴⁹ Katolikfaran upplevdes nämligen ännu som en levande verklighet för många av ständernas ledamöter.

Inom det högvärdiga prästeståndet fanns fortsatt inställningen att det bestående så långt möjligt skulle bibehållas, men mer nyanserade och till följd av tidsandan uppdaterade uppfattningar om påföljder fanns. Det gjorde även mer extrema uppfattningar, som mer undantagsvis kunde komma till uttryck i ståndets diskussioner.

[...] måne man då icke kan hafva någon grund för den öfvertygelsen, att det skulle vara ett mindre ondt, om man, ehuru ogillande, likväl låter både höglärda och okunniga strafflöst uttala sina hjertans tankar och sin förmenta vishet, tills de antingen tröttnat vid att tala eller åhörarne ledsnat vid deras andefattiga och ihåliga läror?²⁵⁰

Somliga – och deras antal torde vara det största – äro af den tanken, att landsförvisningen såsom straff, men utan arflöshet, bör tillämpas på dem, som förleda andra till affall eller utsprida villfarande lära; men att de förledda och vilseförda tills vidare fördragas. [...] förledarnas antal, som bevisligen kan räknas till denna kategori, är ännu icke större, än att de kunde tagas för hufvudet och deporteras. Vill man icke detta, så kan det gifvas andra sätt, på hvilka de må göras oskadliga: man skicke dem till Lappmarken; der är ett vidsträckt fält för deras omvändelseifver; kanske skulle den bland fjellens snö afsvälva; eller man insticke dem i arbetshus, der de kunna uppmuntra hvarandra till flit i sin kallelse, till gudsfruktan, tålmod och undergifvenhet.²⁵¹

Propositionen om ökad religionsfrihet skulle så småningom komma att antas, om än med förslag på justeringar. I grunden innebar det också att prästeståndet nu accepterade avveckling av straff, och därmed landsförvisning, för dem som avföll från den evangeliska läran. Med detta

²⁴⁷ Ibid., s. 275.

²⁴⁸ Ibid., s. 280–281.

²⁴⁹ Arvid Ribbing, Ad 1859–1860:1, s. 118, 9 november 1859. Se även Dahlman 2009, s. 313.

²⁵⁰ Kontraktsposten Dr Anders Sandberg, Pr 1859–1860:1, s. 72, 9 november 1859.

²⁵¹ Kyrkoherden Johan Ternström, Pr 1859–1860:1, s. 119–120, 12 november 1859.

banade man väg för den förändrade religionslagstiftning som följde på riksdagen 1859–60. Konservativa biskopen Lars Anton Anjou, ecklesiastikminister fram till 1859, hade under vårens avslutande diskussioner 1860 anammat tidsandans vindriktning och rådande realiteter. Han förordade under debatten ett utbyte av landsförvisning som påföljd för dissidenter men öppnade också för en mer fullständig avkriminalisering.

Hvad landsförvisningen angår, så är det allmänt medgifvet, att de internationela förhållanden, som numera inträdt, och den olika betydelse, ordet fädernesland nu har emot fordom, göra tillämpningen af denna påföljd för affall från den rena Evangeliska läran svår, om icke omöjlig. En annan nödvändighet ligger deri, att ett så stort antal Svenska medborgare förklarar sig icke mera tillhöra den kyrka, i hvilken de blifvit uppammade. Det förra manar dock endast till ett utbyte af nu stadgade påföljd för affall emot en annan, det sednare till betänkande, om inalles någon påföljd bör eller kan stadgas.²⁵²

Den konservative kontraktsprosten Doktor Claes Herman Rundgren beskrev i prästeståndet påföljden landsförvisning som omöjlig i sig, med tanke på den förändrade opinionen.

I *ett* hänseende har opinionen undergått en bestämd förändring, nemligen i fråga om omöjligheten icke blott att tillämpa lagens bud om landsflykt såsom påföljd för affall, utan ock att i lagstiftningen bibehålla denna påföljd.²⁵³

Rundgren bedömde dock att lagförslaget inte enbart kunde vila på opinionen, utan även skulle ses mot bakgrund av det alltmer ökande antalet religiöst avvikande i landet. Det ledde sammantaget till ”omöjligheten att i nuvarande förhållanden använda landsförvisningen såsom straffbestämmelse”.²⁵⁴

12.2 Lagutskottet

Lagutskottet hade redan tidigare, i sitt betänkande i april 1860, lyft konstaterade svårigheter med gällande straff. Man gav då också uttryck för att varken landsförvisning eller andra typer av världsliga påföljder borde åsättas avfall från statskyrkan.

[...] men antalet af dem, som anslutit sig till tros-samfund, hvilkas lärosatser mer eller mindre afvika från statskyrkans, har likväl blifvit större, än att den i lag för sådan öfvergång stadgade påföljd af landsförvisning och förlust af all arfsrätt här i riket rimligen skulle kunna å dem alla tillämpas, äfven om svårighet för straffets verkställande ej mötte. Meningarne torde också nu mera vara ense derom, att hvarken denna påföljd för affall från kyrkan längre bör bibehållas eller något annat verldsligt straff sättas i stället. – Kongl. Maj:t har derfor ansett sig böra för Rikets Ständer föreslå upphäfvandet af omförmälde lagbud medelst en Förordning, hvarigenom tillika straffet af landsflykt för utspri-dande af villfarande lära utbytes mot ansvarsbestämmelser, som närmare öfverensstämman med grunderna för brottmåls-lagens omarbetning i öfriga delar.²⁵⁵

²⁵² Biskopen Lars Anton Anjou, Pr 1859–1860:5, s. 193, 16 maj 1860.

²⁵³ Kontraktsprosten Claes Herman Rundgren, Pr 1859–1860:5, s. 189, 16 maj 1859.

²⁵⁴ Ibid., s. 202.

²⁵⁵ LU bet. 21, s. 1–2. Avlämnat 12 april 1860.

Ständerna hade liksom vid tidigare riksdag haft gemensamma överläggningar, dock utan att detta officiellt protokollfördes. *Aftonbladet* och andra större tidningar gav löpande referat. Justitiestatsministern friherre De Geer påminde vid dessa överläggningar om hur ”en tillämpning af den gamla lagstiftningen ådrog Sverige en obehaglig uppmärksamhet i utlandet”. Ett eller annat tusental personer hörde till ”separatistiska rörelser” och var därmed potentiellt ”hemfallna åt landsförvisningsstraffet”, vilket gjorde saken omöjlig med tanke på den allmänna meningen och inställningen till straffet. Han hoppades att ständerna skulle acceptera kungens förslag om viss religionsfrihet, även om den minoritet som önskade en mer långtgående lagstiftning inte blev fullt tillgodosedd.²⁵⁶

Lagutskottets ordförande greve Sparre menade vid de gemensamma överläggningarna att lagstiftaren aldrig fick gå före den allmänna opinionen, ”då inträffar lätteligen en vådlig reaktion”. Å andra sidan skulle man inte ägna sig åt halvmessyrer, fanns stöd i opinionen, skulle man ta steget fullt ut. Biskop Gustaf Daniel Björk ogillade för sin del en rad detaljer i förslaget och avsåg att begära återremiss till utskottet. Friherren Wilhelm Fredrik Tersmeden, som deltagit i ständriksdagarna sedan 1828, instämde i Sparres synpunkter men såg den föreslagna religionsfriheten som begränsad, närmast ett slags toleransedikt. Han önskade trots allt bifall till kungens förslag, inte minst med tanke på omvärldens reaktioner, och skickade samtidigt en varm bön till ”Honom som leder folkets och furstarnes hjärtan.”²⁵⁷

Synen på landsförvisning som en otidsenlig påföljd tycktes alltmer samstämmig. Utskottet hade i mars 1860 avgivit ett betänkande där såväl mer politisk-praktiska som straffrättsliga skäl angivits för avveckling.

Icke destomindre kvarstår ännu i allmänna lagen straff af landsförvisning för den, som affaller ifrån den rena evangeliska läran, äfvensom för den, hvilken utsprider ’villfarande lärosats’ och, efter varning, dermed ej afstår. Affälling förlorar ock rätt att taga arf i riket. Det är dessa stadganden, och i synnerhet landsförvisningsstraffet, som, på sätt Herr Justitie-Stats-Ministern till Stats-Rådets protokoll anmärkt, ’påtryckt nationen en oförtjent prägel af ofördragsamhet.’ Nämnde straffart, olämplig till sjelfva sin natur redan derföre, att den, mer än andra slag af straff, drabbar olika individer olika hårdt och hårdast den, hvars känsla är varmast för fosterlandet, blir än mer olämpligt, enär straffet ofta icke kan verkställas, utan de landsflyktiga återsändas af den främmande stat, dit de sig begifvit. Äfven vi hafva egt exempel derpå, — och att denna straffart således bör alldeles försvinna, derom torde meningarna inom representationen icke vara delade.²⁵⁸

Utskottet konstaterade, i samband med tidigare diskussioner kring en proposition om våldsbrotten, att påföljden landsförvisning ännu vid föregående riksdag hade varit en av ständernas verkliga stöttestenar inför en ny strafflag. Man konstaterade att det kanske inte var så välbetänkt att åter förelägga ständerna ett redan två gånger tidigare framlagt lagförslag och anförde vissa ytterligare synpunkter på proceduren. De små stegens reformer hade sina nackdelar, helhetsynen på landsförvisning berörde flera delar av den gällande lagstiftningen.

²⁵⁶ *Aftonbladet* 2 maj 1860.

²⁵⁷ *Ibid.*

²⁵⁸ LU bet. 21, s. 15. Avlämnat 12 april 1860.

[...] Detta förutsätter nemligen upphäfvande af vissa ännu kvarstående straffarter, om hvilkas lämplighet eller olämplighet det icke kan antagas att representationens åsigter ännu blifvit stadgade. Sådant är isynnerhet förhållandet med landsförvisnings-straffet, hvars borttagande Rikets sednast församlade Ständer icke medgåfvo, oaktadt Kongl. Maj:ts derom gjorda framställning. Ensamt detta förhållande – många andra omständigheter att förtiga – synes hafva varit ett fullgiltigt skäl för Konungen att för närvarande icke ifrågasätta strafflagsreformens genomförande i hela dess vidd. Mot nu ifrågasätta partiela förbättring hafva väl, vid granskning inom Högsta Domstolen af förslaget, tvenne af nämnde Domstols ledamöter yttrat betänkligheter; och att den partiela förbättringsmetoden måste, liksom hvarje annan, medföra sina svårigheter, är redan af Utskottet medgifvet.²⁵⁹

Lagutskottets formuleringar gav dock uttryck för att tidsandan förändrats och nu pekade i en mer human och civiliserande riktning. Det kom till uttryck i utskottsbetänkandet avseende proposition nr 39, om straff för mord och våld mot person där ”[...] vår tids förändrade åskådningssätt, våra mildrade seder, vår aktning för människorätt och personlighetens helgd” återropades.²⁶⁰

Den gällande gamla missgärningsbalkens påföljder hade i flera avseenden mildrats till följd av de högre domstolarnas hantering och inte minst genom nådeinstitutet. Detta var ”[...] uttryckt i Grundlagens bud, att öfver alla nåde-ansökningar skall *Högsta Domstolen* höras och Konungen sina beslut uti *Stats-Rådet* fatta.”²⁶¹ Behandling av nådeansökningar var, enligt utskottet, en tillämpning av den ytterst rätten. Särskilt i ett tillstånd som innebar att den gällande lagen inte kunde bedömas vara i takt med tiden. Ett överutnyttjande av nådeinstitutet var dock inte en lämplig långsiktig lösning. Lagens

[...] bristfällighet, dess många föråldrade, mot vår tids bildning stridande, straffbestämmelser hafva nödgat Konungen att gifva sin benådnings-rätt en utsträckning, som med denna rätt icke är afsedd.²⁶²

Nåden ansågs av utskottet i många fall ha blivit regel, där lagens tillämpning utgjorde undantag. I ej så få fall kunde lagen till och med kunna anses som upphävd genom regelmässiga benådningar, ett förhållande som pekade på behovet av en moderniserad lagstiftning, där behovet av nåd skulle minska.²⁶³

Utskottet pekade vidare på den betydelse för kriminallagstiftningen och lagberedningens arbete som den europeiska kriminalrättens utveckling utgjort. Vetenskapen var här fortfarande helt ung, man pekade särskilt på den österrikiska kriminallagens inflytande. Det kungliga förslaget till ny lagstiftning kunde huvudsakligen, med utskottets förslag till modifieringar, anses uppfylla dessa tidens fordringar på en god kriminallag. Den avvikelse som särskilt lyftes fram var att utskottet instämde i propositionens bibehållande av dödsstraffet, trots att detta på goda grunder kunde bedömas som olämpligt. Den huvudsakliga orsak som angavs var att en avveckling av dödsstraffet inte kunde ske förrän det ”upptagits utaf och införlifvat sig med det

²⁵⁹ LU bet. 20, s. 20. Avlämnat 2 mars 1860.

²⁶⁰ Ibid., s. 21.

²⁶¹ Ibid., s. 22.

²⁶² Ibid.

²⁶³ Ibid.

allmänna tänkesättet”. Man kunde med visshet anta att så ännu inte var fallet, varför utskottet tills vidare önskade införa en mer flexibel skrivning, där ”synnerligen mildrande omständigheter” kunde åberopas för att inte utdöma dödsstraff.²⁶⁴ Återigen hänvisade man således i besvärliga lägen till den allmänna opinionen. Att en mer human inställning i frågan om dödsstraff inte utgjorde ett okomplicerat förhållande inom lagutskottet, kan även förstås av den hållning som prästerskapet intog. Biskop Anjou och övriga tre ledamöter från ståndet reserverade sig mot utskottets förslag att förmildrande omständigheter skulle kunna ge livstids straffarbete i stället för döden som påföljd. Uppenbart fanns ett motstånd mot att överge den mosaiska rätten, vilket ståndet också manifesterade genom att med acklamation förkasta utskottets förslag. Ridderskapet och adeln anlade mer principiella synpunkter på att sådan nåd borde meddelas av kungen, inte vilken lokal domare som helst. Skrivningen om förmildrande omständigheter kom till sist ändå att samla en majoritet och bli den avgörande inställningen, men först efter förnyad beredning i ett förstärkt lagutskott.²⁶⁵

Riksdagens beslut i religionsfrihetsfrågan följde till slut den kungliga propositionen, även om många hade önskat gå längre, särskilt inom borgarståndet. De ursprungliga förslagen i propositionen antogs, utskottets förslag avvisades. Det innebar att det inte längre skulle vara förbjudet att lämna statskyrkan, att straffet för avfall försvann med en ny förordning i oktober 1860. De gemensamma överläggningar som förts mellan ständerna i riksdagen hade visat att motståndet mot en begränsad religionsfrihet nu knappast fanns kvar, inte heller hos prästeståndet. I vart fall inte i öppen form. Beslutet utgjorde ett första steg mot enhetsstatens slut, en uppluckring av banden mellan stat och kyrka. Liberalerna var missnöjda och hade önskat gå längre, men fick vänta. Dagen efter utfärdandet av den nya förordningen lämnade borgarståndet, liksom bondeståndet, in en framställning till Kungl. Maj:t om att man önskade se ett förslag till representationsreform inför kommande riksdag. Ett förslag som inte skulle bygga på ständindelningen.²⁶⁶

12.3 Landsförvisningen ännu kvar i lagboken

Vad landsförvisningen beträffar, så kvarstod det fortfarande som en straffrättsligt möjlig påföljd, som kunde tillämpas för andra typer av brott än de religiösa. Straffet var således ännu inte avfört ur lagboken. Humaniseringen – åtminstone vad avser den rättsliga utvecklingen – gick således framåt, men i långsam takt. Kung och regering drev frågan vidare med stöd av den nu reforminriktade majoriteten i HD. Arbetet med att färdigställa en ny strafflag hade återupptagits då Louis de Geer installerats som justitiestatsminister 1858. Det skedde under en period då utvidgad religionsfrihet drevs allt intensivare. Motståndet vid föregående riksdag hade, som vi sett, försvårat en snabb lösning. Redan 1856 hade ett förslag förelagts Högsta domstolen, där relativ samstämmighet redan fanns kring avveckling av landsfördrivning för de i missgärningsbalken upptagna religiösa brotten. En proposition med denna innebörd hade förelagts ständriksdagen 1857, men avvisats. Vid den senaste riksdagen hade så förslag åter presenterats efter

²⁶⁴ Ibid., s. 23–24.

²⁶⁵ Stig Jägerskiöld, *Överheten och svärdet, dödsstraffsdebatten i Sverige 1809–1974*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Rättshistoriskt bibliotek, 35:e bandet. (Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1984), s. 60–61.

²⁶⁶ Dahlman 2009, s. 361–362.

godkännande från Högsta domstolen. 1860 års dissenterförordning undanröjde den gamla straffpåföljden för avfall från den evangeliska läran liksom mildring av straffet för spridande av villfarande lärosatser. Nu fokuserades arbetet på att driva fram en sammanhållen och moderiserad strafflag med mer generellt gällande humana påföljder, bland annat avveckling av påföljden landsförvisning. Ett förslag till ny samlad strafflag hade därefter beretts av departementet och överlämnats för HD:s granskning 1862.²⁶⁷

Justitiestatsminister De Geer hade inför färdigställandet av lagförslaget även ombett Johan Gabriel Richert att granska detsamma och inkomma med synpunkter. Det kan här finnas skäl för en kort tillbakablick. Richert hade som ”ledande själ” ingått i den 1811 tillsatta särskilda lagkommittén som efter många års arbete 1832 presenterade ett liberalt, humant och framtidsoinriktat förslag på kriminallag. Tiden var då ännu inte mogen för en radikal omstöpning av 1734 års lagstiftning och Richert fick inte heller dåvarande monarken Karl Johans bifall till lämplig bemanning för att leda det fortsatta reformarbetet i 1841 års lagberedning.²⁶⁸ Den 1844 tillträdande monarken Oscar I gav nya förutsättningar och Richert fick tillsammans med lika-sinnade kollegor åter insteg i lagberedningen fram till dess att arbetet avslutades 1851.²⁶⁹

I en enskild promemoria lämnade den åldrade Richert 1862 en rad anmärkningar på det nya förslaget, bland annat på den enligt hans mening alltför slentrianmässigt använda påföljden förlust av medborgerligt förtroende. Det vore ”mycket illa, om man nu skulle gå baklänges och återkomma till det sväfvande och obestämda talet om medborgerligt förtroende, [...]”²⁷⁰

Inför riksdagen hade de etappvisa reformerna fortsatt. Landsförvisning för religiösa avvikare hade som framgått ovan avvecklats 1860, med stöd i riksdagen för en särskild förordning. Det hade ännu inte varit möjligt att ta slutlig ställning för en ny strafflag som helt kunnat avveckla påföljden landsförvisning. En mer enhetlig lösning, en fullständig strafflag, var dock väl förberedd. Den skulle slutligen drivas fram under påföljande riksdag.

12.4 Sammanfattning

Religionsfriheten och avvecklingen av landsförvisningen var två sammantvinnade frågor som åter hade förelagts ständerna under riksdagen. Själva påföljden landsförvisning var de flesta nu ense om som mindre lämplig, ofta med hänvisning till att ”opinionen undergått en bestämd förändring” och, som det kunde uttryckas, det ”fruktlösa bemödandet att dämna för tidens ström”. Lagutskottet hade för sin del sammanfattat argumenten för att straffet borde avvecklas. Man betonade således i första hand det politiskt obekväma omdöme som omvärlden bestod landet med, i andra hand att straffet drabbade olika individer olika hårt och för det tredje att landsförvisade kunde skickas tillbaka av nationer som inte önskade ta emot dem. Det var således en blandning av humana och rent praktiskt-politiska argument. Lagutskottet var väl medvetet om den europeiska straffrättsliga utvecklingen, och ville i anslutning till den särskilda propositionen kring mord och våld mot person även ge uttryck för vad man betecknade som ”vår tids

²⁶⁷ Alvar Nelson, ”Högsta domstolen och straffrätten under den liberala rättsstaten”, i *Rättshistoriska studier XVI*, red. Rolf Nygren (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1990), s. 191–192.

²⁶⁸ Michael von Koch, ”Johan Gabriel Richert och 1864 års strafflag”, *SvJT*, 27–663005 (1966), hänvisar till primär källa: Karl Warburg, *Johan Gabriel Richert, Hans lefnad och uttalanden* (1905) II, s. 382 ff.

²⁶⁹ Ibid.

²⁷⁰ Ibid.

förändrade åskådningssätt, våra mildrade seder, vår aktning för människorätt och personlighetens helgd”, vilket väl anknyter till analysmodellens nyckelord kring civilisering – empati, rättssäkerhet och ökad religiös frihet. En förändring var ”oundgängligen påkallad af sanning och rättvisa”. Det var värden som de liberala krafterna och många av juristerna tagit fasta på sedan tidigare och som präglade det ursprungliga förslaget om en ny strafflag, decennier tidigare. En mer human syn präglade inte minst diskussionerna kring dödsstraffet. Även där var man emellertid mån om att inte gå före den allmänna opinionen.

Påföljden landsförvisning var i den allmänna debatten fortfarande starkt kopplat till föreställningen om att religiösa fritänkare med denna påföljd drabbades oproportionerligt hårt. Ökad tankefrihet och tolerans gentemot gudfruktigheten inom frikyrkliga församlingar mötte ökad förståelse. En principiell diskussion om påföljden landsförvisning i sig fördes i allmänhet inte, kanske därför att detta i det mer övergripande straffrättsliga sammanhanget var en förhållandevis perifer fråga, där skam-, kropps- och dödsstraff utgjorde viktigare frågor. Landsförvisningen hade under lång tid inte tillämpats för annat än religiösa brott, men strafflagens påföljdsystem i mer principiell mening kom ändå upp i sitt större sammanhang.

Propositionen om ökad religionsfrihet antogs slutligen av riksdagen, det kodifierades i en förordning hösten 1860 som avkriminaliserade de religiösa brott som tidigare kunnat ligga till grund för landsförvisning. Påföljden landsförvisning kvarstod ännu i lagboken för andra brott, en avveckling fick avvakta det större omtag som skulle ske med en ny samlad strafflag. Humaniseringen gick således framåt, men i långsam takt. Kungen och justitiestatsministern Louis de Geer drev frågan vidare med stöd av regering och en nu reforminriktad majoritet i HD. Ett färdigberett förslag lämnades 1862 vidare till domstolen för granskning.

Förändringarna som följd av riksdagens beslut var flera. Dels togs ett tydligt steg mot en mer formell sekularisering, där enhetsstatens grunder börjat vittra. Stat och kyrka var icke längre ett. Dels väcktes nu åter frågan av borgare och bönder om en representationsreform, som bättre speglade de parlamentariska och sociala förutsättningarna i riket än den gamla ståndsriksdagen.

13 Riksdagen 1862–63 – strafflagen i hamn, landsförvisningen försvinner

Inför denna riksdag lade Kungl. Maj:t fram en proposition om införandet av en samlad ny strafflag.²⁷¹ I beredningen hade vissa förändringar gjorts sedan föregående riksdag, insatser hade också vidtagits för att i förväg förankra förslaget bättre hos ständerna. Man förutsåg en debatt, där konservativa krafter åter skulle försöka bromsa lagförslaget. Motståndet blev ändå oväntat svagt, även från de konservativa delarna av prästeståndet.

13.1 Lagutskottet

Lagutskottet konstaterade i sitt betänkande att väg redan blivit banad för förslaget till ny strafflag. Flera genomgripande förändringar hade skett av kriminallagstiftningen genom de

²⁷¹ Prop. 1862–63:37.

successiva reformer som kungen och ständerna beslutat under det senaste decenniet. Hela 27 av de ursprungliga 61 kapitlen i den gamla missgärningsbalken från 1734 hade upphävts, i ytterligare ett antal hade förändringar skett. Man ville göra troligt att det äldre straffsystemet inte bara var brutet i sina grundvalar, det var så gott som undanträngt av ett nytt. Det rörde sig således nu inte om några ”vådligare rubbningar”. Vissa saker hade fått stå tillbaka under äldre tider, under Gustav III, fastän en fortsättning ändå blivit påkallad av den bildningsgrad som nationen höjts till. Av de gällande straffsätserna innebar det aktuella förslaget att landsförvisningsstraffet och de så kallade skamstraffen helt skulle försvinna. ”Utskottet tvekar icke att härutinnan understödja Propositionen”, hette det. Utskottet menade vidare att man redan vid föregående riksmöte ”bröt stafven” genom att då fastställa en förordning om ändring i påföljder, så att landsförvisningsstraffet försvann för religiösa brott för den som trädde till eller utspred villfarande lära. De sedan tidigare väl kända nackdelarna med landsförvisning räknades åter upp, inte minst att ”för den, hvars hjerta är mest fästadt vid hem och fädernesland, innebär det stundom en stränghet, nästan gränsande till grymhet”.²⁷²

Under utskottsdiskussionerna syntes det ledamöterna att förslaget om den nya lagen var ett tecken på steg i rätt riktning. Vissa ledamöter, som borgarståndets Åke Lemchen, jurist från Jönköping, gav uttryck för att lagen i stort utformats efter ”humana principer”, även om den delen av debatten främst handlade om former för dödsstraffets utförande. Det konstaterades också av utskottet att inskränkningar i dödsstraffets användande kännetecknade alla civiliserade länder.²⁷³

Denna syn delades förvisso inte av alla. Biskop Gustaf Daniel Björck gav till exempel i prästeståndets diskussioner uttryck för att dödsstraffet borde bibehållas som obligatorisk påföljd för vissa typer av brott. Han ansåg att det annars resulterade i att;

[...] blodskulder skola åsamkas landet samt menliga följder uppkomma för Svenska folkets sällhet såväl i högre mening som i andra afseenden.

Det fanns enligt hans förmenande tydligt belägg i skriften för att dödsstraff skulle utdömas för den som berövade en människa livet. Han ansåg att i valet mellan ett påföljdssystem som utgick från teorier om avskräckning, förbättring eller gudomlig rättvisa, så skulle huvudsakligen det sistnämnda väljas.²⁷⁴ Här fanns emellertid andra talare som med hänvisning till kristenhetens och humanitetens fordringar förordade mildare påföljdsalternativ. Då det gällde straffet landsförvisning hade emellertid luften gått ur debatten – ledamöterna lät saken passera.

13.2 En reformerad strafflagstiftning

En reformerad strafflagstiftning kom så småningom att beslutas och utfärdas i av alla fyra ständerna antagen form 1864, med implementering från nyåret 1865. Målgången skedde under den gamla ståndsriksdagens sista skälvande minuter. Det innebar att de humanistiska tankegångar som drygt 50 år tidigare präglat lagkommitténs arbete, nu äntligen fått genomslag och

²⁷² LU bet. 35, s. 1–2, 13. Avlämnat 18 juni 1863.

²⁷³ Ibid, s. 11, 92.

²⁷⁴ Biskop Gustaf Daniel Björck, Pr 1863–1864:6, s. 231, 18 september 1863.

burit frukt i kodifierad form. Reformen saknade påtagligt och konsekvent nytänkande, men hade ändå i sina väsentliga drag tagit intryck från tidsandan och den internationella utvecklingen, vilket innebar avsevärda förändringar, ett betydande trendbrott. Påverkan fanns från företrädare för preventionstänkande, men även synsätt om att straff främst ska vara vedergällning.

Straffskalorna mildrades, vissa förseelser avkriminaliserades helt. De hittills gällande kropps- och skamstraffen kunde i grunden avskaffas, liksom påföljden landsförvisning. Hämd och vedergällning ersattes av proportionella straffskalor och hopp om fångarnas förbättring. Den gamla lagstiftningens dominerande påföljder hade varit böter och dödsstraff, från 1855 även straffarbete. Med den nya strafflagen blev böter tillsammans med frihetsstraff i fängelse dominerande. Dödsstraffet fanns kvar men avsåg endast ett mindre antal brottstyper.

Det var nu fritt att uttala sin övertygelse i religiösa ämnen, men även fortsättningsvis riskerade den som ”hädat Gud, eller lastar eller gäckar Guds heliga ord eller sakramenten” ett kännbart straff. Straffsatsen var begränsad till högst två års straffarbete, skedde det obetänksamt, kunde straffet bli avsevärt lägre. Trots den sekularisering som successivt skett, var religionen ännu starkt förankrad i samhället. Fantasin var betydande då det gällde att värna samhället och allmänheten från otillåtna former av gäckeri, som exempel nämndes att låta ”en apa i presterlig skrud inför altarringen härma prestens religionsöfningar”.²⁷⁵

En rad påföljder kombinerades också med att den dömde för viss tid gick förlustig sitt ”medborgerliga förtroende”. Det innebar förlust av rösträtt, att inte kunna vittna i domstol, inneha offentlig tjänst eller arbeta i position som krävde ”god frejd”.²⁷⁶ Lagen började gälla påföljande år, samtidigt som Sverige genom representationsreformen 1865 införde tvåkammarsdag och slutgiltigt, i formell mening, lämnade det gamla ständssamhället bakom sig.

13.3 Nyhetsförmedlingen från pressen

Riksdagens debatter kring den nya strafflagen, vilket nu främst inskränktes till diskussion kring strafflatituder, ett filande på formuleringar i olika paragrafer, omflyttningar och annan putsning, skildrades utförligt i pressen. Fortfarande utmärkte sig prästeståndet genom att förorda hårdare tag än propositionen. I *Bohusläns tidning* kunde man i en notis från det pågående arbetet i riksdagen notera viss irritation;

Ständernas förhandlingar om strafflagen ha fortgått både i lördags (d. 13 d:e) afton och på måndags förmiddag. Prästeståndet will inte weta af ens det utskottet föreslagna steg till en humanare lagstiftning i detta ämne genom att i hwarje fall, der dödsstraff finnes stadgadt, bestämma såsom alternativ straffarbete på livstid. Denna alternativbestämmelse har presteståndet öfwerallt uteslutit.²⁷⁷

²⁷⁵ Rickard Carlén, *Kommentar öfver Strafflagen* (Stockholm: P.A. Nordstedt & söner, 1866), s. 136–137.

²⁷⁶ Svedin 2015; Inger 2011, s. 288 ff; Aspelin 1999, s. 108–131.

²⁷⁷ *Bohusläns tidning* 20 juli 1863.

Prästeståndet hade dock redan blivit överflyglade i denna fråga av övriga tre stånd, frågan var således i praktiken redan avgjord och *Bohusläns tidning* konstaterade att prästeståndets beslut ”kvarstod endast såsom ett ytterligare bidrag till detta stånds karakteristik”.²⁷⁸

Liknande tongångar hördes från tidningen *Fäderneslandet*. Det kan inte förnekas, menade tidningen, att landets representanter i allmänhet visat sig genomträngda av liberala och humana grundsatser. Endast prästerna utgjorde undantag, de ville tillämpa eld- och svavelstraff överallt, ”men hafva med sitt motstretande ingenting annat vunnit än att de fullständigt ådagalagt olämpligheten af deras bibehållande såsom riksstånd”. Tidningen tillade att ”de ha väl heller icke många dagar kvar”.²⁷⁹ *Nya Wermlandsposten* stämde också in;

Presteståndet, det milda, humana och evangeliskt försonande ståndet, wille ha dödsstraffet bibehållet som absolut straff. Det är ett nytt bewis på det wärda ståndets ställning till tidsandan och civilisationen.²⁸⁰

Formuleringarna var inlånade från *Göteborgsposten*, som tre dagar tidigare publicerat texten. Ytterligare tidningar följde efter, de första dagarna i augusti fanns texten intagen i en rad lokala tidningar.²⁸¹

Göteborgs Handels och Sjöfartstidning noterade att man i slutdiskussionerna nu närmat sig en sammanhållen lag, där man kunde blicka bakåt på en 50-årig väg av förslag och motförslag. Ännu levde den gamle juristen J. G. Richert, ende kvarvarande från den första lagkommittén. Enligt tidningen ”åtnjutande sålunda glädjen att omsider, efter ett halvt sekel, se ett verk fullbordadt, hvari han tagit den mest framstående del”.²⁸² Man noterade också den lätthet varmed reformen genomfördes, trots det för några år sedan ”häftigaste motstånd från traditionernas män”. Slutdiskussionen underlättades av det stora antalet partiella förändringar som genomförts genom åren, vilket nu gjorde strafflagsreformen nästan oundviklig.

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning gav i likhet med *Aftonbladet* och flera andra tidningar också utrymme för kungens, ständernas och högre dignitärers avskedstal vid riksdagens avslutning. De som varit mest tveksamma till avskaffandet av landsförvisningsstraffet och ökad religionsfrihet var prästeståndet. Där balanserade nu ärkebiskopen noga sitt avskedstal, ständerna hade ju alla ändå slutligen gemensamt ställt sig bakom den nya strafflagen. I vissa frågor hade prästerna ej fullt ut lämnat sin medverkan, tillstod ärkebiskopen, men det hade ”ej skett derföre att presteståndet, mindre än de andra stånden, haft fäderneslandets bästa till sitt syfte, utan derföre att det ansett sig böra gå till väga med varsam besinning.” Man uppskattade det rådrum som ännu fanns i vissa frågor och hoppades att ståndet därvid skulle ledas av visdomens och kärlekens anda, ”som kommer icke från människor utan från Gud!” För bondeståndets del (för övrigt det enda stånd som helt tog avstånd från att ha kvar dödsstraffet) betonades främst glädjen

²⁷⁸ Ibid.

²⁷⁹ *Fäderneslandet* 22 juli 1863.

²⁸⁰ *Nya Wermlandsposten* 28 juli 1863.

²⁸¹ *Göteborgsposten* 29 juli; *Askersunds Tidning* och *Dalpilen* 1 augusti; *Wadstena läns tidning* och *Bohusläns tidning* 3 augusti; *Norrländska korrespondenten* 8 augusti 1863.

²⁸² *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 16 juli 1863.

över det kungliga förslaget till en kommande representationsreform, ett steg mot reell parlamentarism, som nu bifallits vid sin första behandling.²⁸³

Landtmarskalken (ridderkapets och adelns talman) kommenterade även i sitt tal strafflagen, återgivet bland annat i *Aftonbladet*. Genom antagandet av en ny strafflag, menade han, i en lätt politiserad tolkning, ”motsvarande tidens fordringar och folkets stigande bildning, har en sedan början af vårt nuvarande statsskick förberedd, men genom företagens storhet hittills uppskjuten lagförbättring nått sin fullbordan”.²⁸⁴

Alla röster var inte lika positiva. Tidningen *Fäderneslandet* – av Lars Johan Hierta anagrammatiskt kallad Fanderseländet²⁸⁵ – sågs inte som seriös i allas ögon. Här menade man att med ”en strafflag, så generell, så rymlig, så uttänjelig i sina bestämmelser som den nu framlagda, står medborgaren inför skranket rättslös, [...]”.

Uppenbart var det främst domares möjligheter att utdöma skilda straff inom de latituder som tagits fram, som upprörde. Fängelse eller böter som huvudsakliga åtgärder tycktes tidningen lika orimligt som om läkaren bara hade ett universalmedel att ta till för att kurerat alla sjukdomar. Det skavde även att fångarna gavs förplägning, god beklädnad och inkvartering på ett för deras klass överträffat sätt. Den gamla mosaiska lagen ansågs, enligt tidningen, vara den enda vedergällning som lättfattligt slog an på människosinnet.²⁸⁶

Det fanns också en annan typ av mer uppgivna reaktioner. Tidningen *Wäktaren* ”för stat och kyrka” utkom varje torsdag afton i Stockholm. Dess beskrivning av den nya strafflagen målades dagen före julafton i gråa toner. Man citerade och kommenterade prästeståndets rundskrivelse, där riksmötet tydligt ansågs ha uppenbarat att ”den närvarande tiden, med eller utan klart medvetande, arbetar på att förbereda en stundande skilsmessa mellan stat och kyrka”. Religiösa och moraliska hänsikter som tidigare funnits i strafflagen, hade nu ”lemnats å sido”. Den närvarande tidpunkten menade man var kritisk. Ska krisen kunna genomgå, krävs det då nu ropen på yttre frihet hörs överallt, att också den inre friheten bevaras och förkovras.²⁸⁷

Utvecklingen i stort under senare decennier hade trots allt inneburit betydande förändringar, vilket också uppmärksammades i positiva ordalag i tidningarna. Redan i början av det nya året 1863 kunde man i *Öresundsposten* och *Kristianstadsbladet* läsa om hur pressen upprätthållit sin roll och nu kunde se resultatet av sitt arbete mot de våldets, hatets och okunnighetens makter, som sökt motstå utvecklingen;

Hvad den fria pressen för 10 år sedan arbetade för som principer, hvilka då af mången betraktades som ’fromma önskningar’, ’hjärnsnöjen’, ’fantasier’ o. s. v. gäller till stor del redan som lagar.

Det gällde konventikelplakatet, kyrkoplikten, landsförvisningens avskaffande, kvinnans myndighet, frivilliga folkbeväpningen, representationsreformen och skandinavismen. Man tillgodoräknade sig att i alla de stora frågorna ha stått på rätt sida och fört ”humanitetens och framåt-

²⁸³ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 10 december 1863.

²⁸⁴ *Aftonbladet* 8 december 1863.

²⁸⁵ Sveriges national-litteratur 1500–1900, 13. 1800-talets äldre prosadiktare, s. 217. Projekt Runeberg.

²⁸⁶ *Fäderneslandet* 28 mars 1863.

²⁸⁷ *Wäktaren* 23 december 1863.

skridandets talan [...] De stora ideernas motståndare må skrika deremot huru högt de förmå.”²⁸⁸

13.4 Sammanfattning

Vid riksdagen 1862–63 kunde slutligen Kungl. Maj:ts proposition om en ny strafflag efter ”humana principer” godkännas av ständerna, lagstiftningen beslutas och så småningom införs från 1 januari 1865. Motståndet hade falnat, den delvis oförsonliga och långvariga strid som varit, hade till stor del sammanhängt med en annan strid – den om religionsfriheten. Resultaten gick i human och civiliserande riktning; Mildare straffskalor, avkriminalisering, avskaffande av kropps- och skamstraff, färre dödsstraff, böter och fängelse som dominerande påföljder och slutligen; Landsförvisningen nu avvecklad.

Pressen och de opinionsbildande liberala krafterna var inte sena att tillskriva sig viktiga roller i processen. Ofta betonades humana och civiliserande utgångspunkter för de förändringar som slutligen kunnat ske. Juridikens företrädare och statsmaktens strategier var mer lågmälda och hade även visat sig betydligt mindre otåliga, snarast systematiskt återkommande och långsiktigt blickande. Man såg förändringarna som naturliga, i samklang med en bredare europeisk förändring, där många gått före och där Sverige ändå skulle komma efter. Många tongivande personer i ständer och domstolar hade i takt med vindens växlingar korrigerat sina ställningstaganden över tid. Det skedde även i pressen, men berodde kanske där i huvudsak på skiftande ägarförhållanden och nya redaktörer.

Folkets mognadsgrad och bildning samt tidens fordringar hade i olika aktörers ögon till slut krattat vägen för de förändringar som behövdes och så småningom blev möjliga. Lagutskottet hade i sitt avslutande betänkande kunnat fastslå att för den, vars hjärta var mest fäst vid hem och fädernesland, kunde landsförvisningen innebära en ”stränghet, nästan gränsande till grymhet”. Det var uppenbart först nu man kunde tala ur skägget. Från prästerligt håll hade man, med ärkebiskopens ord, haft fäderneslandets väl för ögonen och därför endast önskat gå fram med varsam besinning. En omskrivning som kanske något tillrättalade vad som tidigare faktiskt skett. Det blev således, så här i efterhand, god uppslutning kring att den nya lagen var rättssäker, human, civiliserad och i takt med tiden.

14 Avslutande sammanfattning och analys

Åtskilligt hade hänt under den tioårsperiod som förflutit sedan början av 1850-talet. Pressen hade sammanfattat det med en uppräkningslista, där betydande förändringar noterades då det gällde konventikelplakatet, kyrkoplikten, landsförvisningens avskaffande, [ogifta] kvinnors myndighet, frivilliga folkbeväpningen, representationsreformen och skandinavismen. I riksdagen hade man återkommande refererat till den folkliga opinionen, dess mognad och bildning. Det var, som i de flesta tider, en förnyelsens tid.

²⁸⁸ *Öresundsposten* och *Kristianstadsbladet* 3 januari 1863. Gemensam förläggare och redaktör.

Uppsatsen handlar om utvecklingen av en moderniserad strafflag, att ersätta de sedan 1734 gällande missgärnings- och straffbalkarna. Närmare bestämt den bakgrund och de drivkrafter som låg bakom att straffformen *landsförvisning* till slut kom att utmönstras ur den svenska lagboken. I förlängningen har studien med detta exempel sökt spegla den humanisering och civilisering som skedde under mitten av svenskt 1800-tal, att ge ledtrådar för en djupare förståelse. Norbert Elias civiliseringsbegrepp ses i enlighet med Jarrick & Söderberg (2001) i första hand som en utveckling av människors inbördes relationer, en process mot ökande ömsesidigt hänsynstagande genom utvecklad empati och etiska principer. Civiliseringsbegreppet rymmer även ytterligare aspekter, där rättssäkerhet och ökad religiös frihet har tillförts som viktiga nyckelord för denna studie. Begreppsapparaten och synsättet har visat sig användbart i den analysmodell som tillämpats. Tillkommande är den betydelse som lagts på olika aspekter av sekularisering under tidsperioden, en fråga som tidigare lyfts fram av bland annat Söderberg (1993).

I förståelsen av hur landsförvisningen slutligen avvecklades har det inte räckt att beskriva utvecklingen i direkt anslutning till den slutliga reformen och beslutet om en ny strafflag 1864. Det har varit nödvändigt att följa processen i sitt sammanhang, med dess olika aktörer och ställningstaganden redan från tidigt 1800-tal, även om fokus legat på den avslutande tioårsperioden. Statsvälvningen och den nya regeringsformen 1809 har då varit en viktig utgångspunkt. Framställningen har följt den lagkommitté som tillsattes 1811, det liberalt präglade förslag utifrån ”humanitära och sociala utgångspunkter” som presenterades 1832, juristernas, domarnas, kyrkans och ständernas synpunkter. Vidare har kungars och regeringars återkommande försök att lotsa en ny lagstiftning, helt eller styckevis, genom riksdagarna under 1840-, 50- och 60-talen följts. Framställningen omfattar också anknytande delar av den långvariga strid för religiös frihet som pågick parallellt och i högsta grad påverkade hur påföljden landsförvisning kom att hanteras.

Den analysmodell som använts för uppsatsarbetet har flera dimensioner, där jag pekat på några avgörande ingångar och perspektiv för de processer som studerats;

- Påföljden landsförvisning har utgjort fokus, aktualiserad i två processer som löpte parallellt och ömsesidigt påverkande varandra; Straffrättens förnyelse och striden för religiös frihet,
- samhällets civilisering som riktningssgivande för dessa processer kunde iaktas genom sina inslag av empati (humanistisk aspekt), rättssäkerhet (juridisk aspekt) och ökad religiös frihet (kopplat till aspekten personlig autonomi och tolerans),
- drivkrafterna kunde vara vertikala eller horisontella,
- religion och sekularisering utgjorde betydelsefulla aspekter,
- processer och aktörer kunde studeras på individnivå, på kollektiv eller institutionell nivå, eller uttryckas mer för samhället i stort, och
- civiliseringsprocessen behövde inte vara entydig över tid, variation kunde ske i riktning och homogenitet, där även motsägelsefulla inslag kunde förekomma.

Källmaterialet – främst riksdagstryck och tidningar – speglade de två processernas karaktär och förlopp kring civilisering, humanisering och sekularisering, med analysmodellens valda

nyckelord; Empati, vikten av rättssäkerhet och behovet av ökad ideell och religiös frihet. Det gav stöd för att förändringar skedde successivt över tid i det svenska samhällets syn på brott och straff i dessa avseenden. Sekulariseringen som pågående process hade utan tvekan tagit landet ett första konkret steg bort från den gamla enhetsstaten. Det var inte enbart fråga om tillåtliga religiösa uttryck och friheter, lika mycket en fråga om makt och inflytande, något som den utdragna striden på flera sätt gav uttryck för. Staten och kyrkan var inte längre sammansmälta, vägen mot en mer självständig statskyrka, bland andra samfund, kunde skönjas. Det var också tydligt att den nya strafflagen i stort indikerade en mer human och civiliserad samhällsutveckling. Det innebar inte att motsättningar och skilda synsätt försvann, vare sig inom juridiken eller i samhällets syn på olika typer av brott och påföljder. Det fanns dock ett ökat kollektivt stöd för förändringar i liberal riktning, där individens betydelse och tron på positiv förbättring även kunde avse brottslingar och oliktankande.

Olika processer samverkade och i denna studie skedde en fördjupad granskning av striden för ökad religiös frihet respektive avvecklingen av det gamla landsförvisningsstraffet under perioden 1853–63. Straffet kunde tillämpas bland annat för religiösa avvikelser. Arbetet för religiös frihet och förnyelsen av strafflagen drevs parallellt i tiden, inte alltid samlat och i sak, men påverkande varandra. Tongivande grupper var de professionella – prästerna respektive juristerna – men i hög grad också andra inblandade. Företrädare för statsmakten, kung och regering, drev frågorna vidare i den takt de uppfattade som möjligt och lämpligt. Liberala debattörer och opinionsbildare var mer otåliga, ibland känslolösa. De pekade på opinionen och ”en nyare tids humanare ande”, att religiösa förbrytelser gjorde de utsatta till ett ”rätts- och skyddslöst väsende”. De kunde också i tidningar och skrifter mötas av sina konservativa motparter. Den allmänna opinionen var ständigt närvarande i riksdagen, sågs som en legitimerande kraft, men utan att denna allmänna mening alltid kunde fastställas på ett entydigt sätt. Det överensstämmer väl med resultat från Harvards forskning om riksdagens arbete under senare delen av 1800-talet. Uppenbart var att tolkningen av denna folkvilja, från såväl liberalt som mer konservativt håll, i min studie successivt påvisade en förflyttning i mer civiliserande riktning under den studerade perioden. Det visade sig till slut fruktlöst att ”dämma för tidens ström”. Mot slutet av 1850-talet kunde den konservative ordföranden i lagutskottet därför tillstå att landsförvisningsstraffet var av ”den allmänna meningen utdömt”.

Pressen stod för en allt snabbare nyhetsförmedling, bland annat möjliggjord genom teknikutveckling i form av telegrafi. Debatterna i ständsriksdagen kunde därför löpande följas och kommenteras i hela landet. Och utanför alla dessa aktörer stod, märkvärdigt tysta, de som riskerade att landsförvisas, eller redan fått lämna. Så som straffet under de senare decennierna kom att tillämpas fanns det heller inga brottsoffer, utom de dömda själva.

Uppsatsens huvudhypotes – att kampen för religiös frihet drev fram en humanare strafflagstiftning – låg initialt nära till hands, men kunde inte självklart bekräftas av källmaterialet. Tvärt om blev det under strafflagsprocessens slutskede snarast tydligt att det inte var striden för ökad religionsfrihet som utgjorde hävstången för en ny humanare strafflag och landsförvisningens försvinnande. Snarare var det dessa stridigheter som kom att försena processen. Den ideella/religiösa kampen innebar i sig väckta motkrafter, där en avveckling av landsförvisningsstraffet försenades genom statskyrkans och andra konservativa krafters mobiliserade motstånd för att bibehålla enhetsstaten, kyrkans ställning och hålla kvar ett för religiösa brott passande straff. Dessa ”motkrafter” sökte även försena en mer allmän humanisering av strafflagen, bland

annat genom försök att bibehålla en mer omfattande tillämpning av dödsstraffet. Det kan ses som en viktig bromskloss i civiliseringen av ett samhälle.

Tablå 5. Centrala aspekter och tongivande aktörer i civiliseringsprocessen kring landsförvisningsstraffets avveckling.

Centrala aspekter i civiliseringsprocessen kring landsförvisningens avveckling	Tongivande aktörer för en förändring
1. Omsorg om svaga grupper – empati	Liberala debattörer, vissa jurister och präster, pressen
2. Rätt till likvärdig behandling – rättssäkerhet	Statsledning, HD, domare, jurister, pressen
3. Personlig autonomi och tolerans – ökad religiös frihet	Statsledning, frireligiösa och liberala debattörer, vissa präster, pressen

Den rättsliga idétraditionen och dess mer liberala utveckling under 1800-talet kom att utgöra en viktig förnyelsekraft. Det visade inte minst domarnas negativa inställning till skam- och kroppsstraff. Den legala processen i högre rätter innebar inte sällan en humanare väg, ofta skedde leutation, en ”rättning av straffet efter brottets art”, där mildare påföljder än i underätterna utdömdes för allvarliga brott. Det medverkade till att landsförvisningens brist på ändamålsenlighet länge hölls i skymundan, inte minst för den allmänna opinionen. Pressen släppte dock inte dessa frågor, utan höll allmänheten informerad om de fåtaliga men iögonfallande domarna, de landsförvisades öden, de kungliga propositionerna, riksdagarnas arbete och hur olika stånd och ledamöter förhöll sig i sin argumentation. Till detta kom även utlandets förebråelser.

Det som i betydande utsträckning kunde ses som processer drivna ”ovanifrån” av statsledning och liberala företrädare för olika stånd, var också en process som kännetecknades av ett tryck ”underifrån”. Denna underifrån rörelse hade flera aktörer – en alert press, publikationer, argumentationer i enskilda rättsprocesser och en starkt ökande numerär och mötesaktivitet inom den expanderande väckelserörelsen. Det sistnämnda anfördes allt oftare i riksdagens debatter, inom stånden och i utskotten, och kom på sikt att rent praktiskt omöjliggöra fortsatta landsförvisningar av religiösa skäl. De sista utvisningarna drabbade katoliker – ”den stora faran” utifrån statskyrkans perspektiv. Inom riksdagen spred sig över tid även uppfattningen om allmänhetens förändrade mognadsgrad och negativa inställning till straffformer präglade av vedergällning, kroppsstraff och förvisning. Oroande blev även den tilltagande emigrationen från Sverige, inte sällan av religiösa skäl, och utlandets syn på Sverige och dess lagstiftning.

En begränsning i denna typ av historisk studie, baserad på offentligt skriftligt material, är svårigheten att fånga det bakomliggande. Hur såg de verkliga avsikterna ut och vad var det egentligen som skedde i det som syntes ske? Spelet för gallerierna fanns då som nu, beredningar, propositioner, domar och utnämningar kunde ha såväl ärliga som mer taktiska utgångspunkter och syften. Konspiratoriskt lagda redaktörer tyckte sig ibland se maktens ränkspel, men ironin

tycks också ha utgjort en egen konstart i dåtidens press. Vad vi kan konstatera är att humaniseringen av strafflagen och ökad religiös frihet inte nåddes utan konflikter och strider. De var både långvariga och intensiva. Motkrafterna var konservativa, värnade enhetsstaten och statskyrkan. Liberala och frihetliga krafter fanns inom alla stånd, men kanske mest påtagligt inom borgarståndet och de som kännetecknade det nya moderna samhälle som på sikt skulle växa fram.

Sekulariseringen av samhället – ett förvärldsligande och kyrkans gradvisa avskiljande från staten, kunde på samhällsnivå observeras i lagstiftningen, institutioners uppgifter och inflytande, liksom i det allmänna beteendemönstret. På den individuella nivån fanns även motkrafter i termer av nyväckelse och ökande frireligiösa församlingar utanför den evangeliska kyrkan. Men framväxten av sekulära, ideella, politiska och legala drivkrafter var det som kom att förändra strafflagstiftningen, inte primärt de religiösa budskapen.

Reformarbete blir aldrig en avslutad historia. Striden för religiös frihet och humanare straffrätt avstannade inte heller vid implementering av den nya kyrkolagstiftningen och den nya strafflagen. Ännu fanns en rad hinder mot fri religionsutövning, det skulle dröja ytterligare ett sekel tills full religionsfrihet förelåg. Ett steg på vägen var den avkriminalisering som skedde av sammankomster som inte leddes av präst från statskyrkan i slutet av 1868. Dessa möten fick dock inte hållas så nära kyrkorna att de störde ordningen. Införandet av tvåkammarriksdagen 1865 innebar att lagstiftaren fick ett inslag av nya sociala synsätt. Det konservativa inflytande som tongivande delar av prästeståndet stått för under riksdagarna kom därmed också till stor del att avvecklas.²⁸⁹

Studiens förhållande till tidigare forskning

Den aktuella studien kan i några avseenden sägas ha bidragit till den befintliga forskningen och kunskapsutvecklingen kring straffrättslig förändring och omvälvningarna under mitten av 1800-talet. Det gäller inte de juridiska aspekterna på straffrättens utveckling, utan de samhälleliga och institutionella reaktionerna på detta steg i civiliseringsprocessen. På ett mer övergripande plan utgör arbetet ett tillskott då det gäller förståelsen av den humanisering och civilisering av samhället som skedde i samspel med en fortgående sekulariseringsprocess. Det skedde under inflytande av olika aktörer och idéströmningar, inom och utom landet. Civilisationsforskningens nestor, Norbert Elias, är inte känd för att ha betonat vare sig religion eller straffrätt som avgörande faktorer i processen. Denna studie har pekat på betydelsen av dem bägge i utvecklingen mot ett modernare, mer civiliserat samhälle. De svenska aktörerna exponerades genom regeringen, domstolarna, politiken, kyrkan och ständernas hållning, i pressen och genom övrig opinionsbildning. Logiken i det utdragna försvaret av enhetssamhället kan förstås ur ett makt- och inflytandeperspektiv, snarare än som en följd av en kyrklig human människokärlek och omsorgen om en ren evangelisk gudsuppfattning.

Lindström (2004) ställde som vi tidigare sett frågan om religionen kan ses som en del av civiliseringen, eller om det i stället är sekulariseringen som bidrar. Föreligger således en synergi eller en motsättning mellan statskyrka och en liberaliserad och mer human straffrätt? I det kortare perspektivet, som det framträder i denna studie, tycks svaret i första hand vara att det fanns en viss motsättning. Biskoparna sökte länge motverka en liberaliserad strafflag, och inte

²⁸⁹ Andren 2008, s. 52.

bara då det gällde att bibehålla landsförvisningen och dödsstraffet. Kyrkan hade dock många ansikten, det fanns även där krafter som verkade för ett humanare och mer civiliserat regelverk. Dessutom fanns andra religiösa uttryck, vid sidan av statskyrkan, som kunde stå för en frigörelseprocess som gagnade samhällets civilisering.

Forskarna Jarrick & Söderberg har tagit fram ett antal aspekter i civiliseringen, vilket varit användbart som utgångspunkt i denna studie. Sekularisering som en tillkommande dimension har tidigare utvecklats av bland annat Söderberg, vilket också på ett konstruktivt sätt bidragit i arbetet. Resultaten från studien har dock inte kunnat bekräfta att religionen alltid är lika civiliserad som det samhälle som upprätthåller den, en utsaga Söderberg hämtat från Elias. Snarare har jag funnit den bärande statsreligionen och dess företrädare som minnesspår från tidigare skeden i civiliseringsprocessen. Skeden med lägre humaniseringsgrad, större inslag av våld och tilltro till betydelsen av straff och vedergällning. Religionens betydelse visar sig även i den dåtida väckelserörelsen, där resultaten tyder på inslag som både kunde befordra och hindra en utveckling av den personliga autonomin, en viktig komponent i civiliseringen. Det anknyter också väl till en av denna studies utgångspunkter – att sekulariseringen inte utgör en homogen eller kontinuerlig process, motsägelsefulla inslag kan förekomma.

Tidigare forskning inom området stat och kyrkolagstiftning, som Dahlman (2009), har inspirerat. Hans förklaring av 1850- och 60-talens skeenden utifrån ”allmänna politiska intressen”, där frigörandet av kyrkan ”ingick i det liberala reformprogrammet”, är dock alltför förenklad. Hans arbete har utgjort en viktig kunskapskälla för den bredare genomgång av striden kring religiös frihet, straffrätt och avveckling av landsförvisningsstraffet som skett i denna studie, men mina slutsatser får delvis en annan inriktning. Straffet landsförvisning kom visserligen vid denna tid främst att förknippas med allvarliga religiösa brott, men orsakerna till dess avveckling kan lättare förstås utifrån en mer nyanserad bild. Hit hör förvisso en liberal politisk rörelse, men även en alltmer medveten allmän opinion och en europeisk juridisk tradition med rötter i upplysningen och bakomliggande humanitetsprincip. Den traditionen innebar en vändning i synen på brott och straff runt skiftet 1700–1800-tal. Straffrättsreformen 1864 tog avsevärd tid, var omfattande, men blev inte konsekvent genomförd fullt ut. I sina delar blev det fortfarande en kompromiss mellan äldre och nyare synsätt, ett förhållande som inte sällan präglade rättsliga reformer. Forskningsområdet är betydelsefullt och denna studie kan bidra då det gäller att bättre förstå motståndet mot straffrättslig humanisering och sekulariseringens kraft under mitten av 1800-talet.

Den straffrättsliga forskningen kring 1864 års strafflag har i hög grad bidragit till att klargöra influenser och skeenden i fältet kring påföljder, bland annat straffet landsförvisning. Det har varit värdefullt, men också begränsat synfältet till de mer formella aspekter som utmärker förvaltningen och juridiken. Jägerskiölds (1989) genomgång av HD:s mandat och arbete under 1800-talet ger till exempel värdefulla inblickar men saknar aspekter som nu fångats upp. Det gäller inte minst justitierådets faktiska agerande vid bedömning av ny lagstiftning. Min genomgång visar, föga förvånande, att den juridiska sakkunskapen ibland späts ut med politiska och andra ställningstaganden som påverkat de skeenden som studerats.

Den bild av statskyrkans högsta företrädare som framkommer i denna studie anknyter väl till Evertsson (2002). Framtoningen av vissa präster och biskopar som talespersoner stärker uppfattningen om dem som starkt politiserade. Striden om landsförvisning, straffrätt och trosfrihet tycks i detta tidevarv av sekularisering ytterst ha gällt maktfrågor, mer än trosfrågor.

Forskning specifikt kring den svenska påföljden landsförvisning, dess omfattning, motiv och effekter, har tidigare knappast förekommit. Det har gällt för såväl historieämnet, som angränsande discipliner, till exempel sociologi, kriminologi och straffrätt. Forskning som rört kyrkolagstiftning och religiös frihet under 1800-talets omvandling har visserligen medvetandegjort landsförvisningen som påföljd och straff, men då endast som kontextbärande kuliss. Det innebär att den nu presenterade studien ger ett kunskapstillskott och fyller ett tomrum. Det kan förhoppningsvis leda till ökat intresse och fortsatta insatser. Sådana forskningsinsatser kan gälla både ytterligare fördjupningar och vidgade perspektiv. Fördjupade studier kan på ett mer genomarbetat sätt än vad som nu varit möjligt komplettera källmaterialet för att tränga bakom ”vad som syntes ske”. Till exempel genom studiet av ytterligare typer av källmaterial och genomgångar även av tidigare riksdagens behandling av påföljdsfrågorna. Exempel på ytterligare forskning kan vidare gälla socioekonomiska effekter av utdömda landsförvisningar, koppling till det framväxande medborgarskapsbegreppet eller rent komparativa studier kring rättsutveckling och praxis i olika länder då det gäller landsförvisning.

Har vi lärt oss något av historien?

Dagens debatt kring brott och straff och god vandel har åter aktualiserat behovet av mer tvingande långsiktiga straffformer. Även landsförvisningen som påföljd har då kommit att lyftas på nytt, denna gång för kriminella med dubbelt medborgarskap. Svenska medborgare är idag genom grundlagen skyddade mot att bli landsförvisade och får enligt samma lagrum inte heller hindras att resa in i riket.²⁹⁰ Frågan har dock utretts. Grundlagberedningen framhöll för drygt 50 år sedan att det i princip inte ska vara möjligt att kringgå förbudet mot landsförvisning genom att beröva någon medborgarskapet.²⁹¹ Denna inställning har dock problematiserats i ett aktuellt betänkande av 2023 års fri- och rättighetskommitté.²⁹² Det är närmast reglerna för rätt till medborgarskap och ett förslag om att i vissa fall möjliggöra återkallelsen av detta, som här väcker frågor. Betänkandet har remitterats och i slutet av våren 2025 vidtog beredningen på Regeringskansliet. Som ett led i arbetet har nya utredningsdirektiv beslutats för att närmare analysera den grundlagsändring som återkallelse av medborgarskap i vissa fall skulle innebära.²⁹³

En allmän lärdom då det gäller lagstiftningsarbete utifrån nya premisser och förändrad tidsanda är att det i vissa fall kan vara fördelaktigt att skynda långsamt och väl betänka samlade konsekvenser. Det har inte minst denna studie visat, även om exemplet kommer från en annan tid och uppvisade väl långa ledtider och stort förändringsmotstånd. Dagens debatt har nu återuppfunnit landsförvisningen som tänkbar påföljd, ett möjligt alternativ i ett samhälle på en egenupplevd mer avancerad civilisationsnivå. Det kan då finnas skäl att påminna om värdet av breddade perspektiv och historisk tillbakablick.

²⁹⁰ RF 2 kap. 7.

²⁹¹ SOU 1972:15, 1966 års grundlagsberedning, *Ny regeringsform, ny riksdagsordning*, s. 198–199.

²⁹² SOU 2025:2, 2023 års fri- och rättighetskommitté, *Några frågor om grundläggande fri- och rättigheter*.

²⁹³ Dir. 2025:51. Återkallelse av medborgarskap i vissa fall.

Referenser

Otryckta källor

Stockholm, Riksarkivet

Högsta domstolen/Kongl. Maj:t Justitie Revisions Expeditionens Registratur, utslagshandlingar, besvärskarier, och beslutsprotokoll avseende lagremisser.

Akter inom SE/RA/1311/1/

Tryckta källor

1734 års lag, missgärningsbalk, I: Sveriges rikets lag: gillad och antagen av riksdagen år 1734.

Beckman, Anders Fredrik, *Om landsförvisning såsom påföljd för affall från vår evangeliska lära: Inbjudningsskrift till Uppsala universitets sorgfest i anledning af den stormäktigste furste och herre konung Oscar den förstes dödliga frånfälle* (Uppsala: C. A. Leffler, 1859).

Kull, Åke I., *Anförande af ombudsmannen Åke I. Kull till kämnersrätten i Ystad, uti målet, angående det emot handlanden, nu mera commercerådet C.M. Lundgren instämde åtal, enligt hwilket denne senare, den 13 september 1809, skall piskat drängen Håkan Nilsson, för att förmå honom åtaga sig en af Lundgren föregifwen stöld [...]: Tillika med Högl. Kongl. hofrättens utslag af den 22 juli 1828, uti åtal emot bemålde herr Lundgren* (Malmö: 1831).

Lagberedningen, *Förslag till Straff-Balk* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1844).

Lagcommiteen, *Förslag till Allmän Criminallag* (Stockholm: Johan Hörberg, 1832).

Lagcommiteen, *Utlåtande i anledning af anmärkningar wid förslaget till allmän criminallag* (Stockholm, 1834).

Lagcommiteen, *Förslag till allmän criminallag, 2. uppl. Med de förändringar, hwilka Lag-Commiteen wid slutlig granskning av förslaget infört* (Stockholm: Bredberg, 1839, 1840).

Riksdagstryck, riksdagarna 1853–64

- Konseljprotokoll
- Propositioner
- Förordningar
- Ständernas protokoll, 4 olika serier; Ad, Pr, Bg, Bd.
- Lagutskottets protokoll
- Lagutskottets betänkanden

Svenska tidningar 1802–63;

Aftonbladet, 1834, 1852, 1857, 1858, 1860, 1863
Askersunds Tidning, 1863
Bohusläns tidning, 1863
Carlskrona Weckoblad, 1858
Dalpilen, 1863
Folkets röst, 1852, 1857, 1858
Friskyttan, 1853, 1857
Fäderneslandet, 1863
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, 1852, 1857, 1858, 1863
Göteborgsposten, 1863
Hallandsposten, 1859
Helsingborgsposten, 1835
Inrikes tidningar, 1802
Jönköpings tidning, 1879
Kristianstadsbladet, 1863
Malmö Tidning, 1835, 1845
Norrbottensposten, 1854
Norrländska korrespondenten, 1863
Nya Wermlandsposten, 1863
Oscarshamns tidning, 1859
Post- och inrikes tidningar, 1838, 1857
Revisorn, 1874
Riksbladet, 1857
Skånska Posten, 1845
Svenska Tidningen, 1857, 1858
Svensk Kyrkotidning, 1857.
Tidning för Falu län och stad, 1845
Wadstena läns tidning, 1863
Vestmanlands läns tidning, 1857
Wäktaren, 1863
Örebro Tidning, 1846
Öresundsposten, 1857, 1858, 1863

Litteratur

Andersson, Clare, *Convicts : A Global History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022).

Andrén, Carl-Gustaf, ”Brott och straff”, i *Förbistringar och förenklningar*, festskrift till Anders Piltz (Lund: Lunds universitet, 2008).

Anners, Erik, *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Rättshistoriskt bibliotek, serien I, tionde bandet. (Stockholm: A.-B. Nordiska bokhandeln, 1965).

Aspelin, Erland, ”Straffets grunder – historisk bakgrund”, *SvJT* (1999), s. 108–131.

Berg, Anne, *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2011).

Bergfelt, Börje, *Den teokratiska statens död. Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 1997).

Broomé, Gustaf, *Framställning af Svenska Lagstiftningen angående Statsreligion och Religionsfrihet*, doktorsavhandling (Lund: Lunds universitet, 1861).

Carlén, Rickard, *Kommentar öfver Strafflagen* (Stockholm: P.A. Nordstedt & söner, 1866).

Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, avhandling (Lund: Gleerup, 1949).

Carlsson, Sten, ”1809 års regeringsform”, i *Rättshistoriska studier XVI*, red. Rolf Nygren (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1990).

Dahlman, Per, *Kyrka och stat i 1860 års svenska religionslagstiftning*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2009).

Dir. 2025:51, *Återkallelse av medborgarskap i vissa fall*.

Drugge, Ulf & Lindgren, Simon, *Med dödlig utgång. Om grova våldsbrott och sociala former i 1800-talets Sverige* (Umeå: Umeå universitet, 2001).

Elias, Norbert, *Sedernas historia* (Stockholm, Atlantis, 1989).

Victoria Enkvist, *Religionsfrihetens rättsliga ramar*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2013).

Evertsson, Jacob, ”En damm mot tidens ström”. *Kritiken mot biskoparna i det svenska stånds- och enhets-samhället vid mitten av 1800-talet*, doktorsavhandling (Åbo: Åbo Akademi, 2002).

Foucault, Michel, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, 4:e uppl. (Lund: Arkiv, 2003).

Gladh, Henrik, *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1953).

Green, Todd H., *Responding to secularization. The Deaconess Movement in Nineteenth-Century Sweden* (Leiden/Boston: Brill, 2011).

Hafström, Marie, ”Om straff och straff-anstalter – den s. k. Gula Boken. En undersökning om tillkomsten av en betydande fängvårdsskrift”, i *Åke Holmbäck på 80-årsdagen*, Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning, Serien II, Rätthistoriska studier, tredje bandet (Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln, 1969).

Hagevi, Magnus, ”Efter sekulariseringen: förändrade religiösa värden mellan generationer”, *Socialvetensk. Tidskr.* 3–4 (2009), s. 279–299.

Hagströmer, Johan, ”Om frihetsstraffen”, *Uppsala universitets årskrift 1875* (Uppsala: Akademiska bokhandeln, 1875).

Harvard, Jonas, *En helig allmänlig opinion. Föreläsningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919*, doktorsavhandling (Umeå: Umeå universitet, 2006).

Hasselberg, Gösta, *Kompendium i svensk rätthistoria. Samhällsutveckling och rättskällor från medeltid till nutid* (Stockholm: Juristförlaget, 1989).

Hessler, Carl Arvid, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige*, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, Nr 36. (Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1956).

Hippel, Oscar, *Kyrkolagskommittén 1824–1846, En historisk och kyrkorättslig studie*, doktorsavhandling (Göteborg: Göteborgs Högskola, 1914).

von Hofer, Hanns, *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750–2010* (Stockholm: 2011).

Höjer, Carl-Henrik, ”Borgarståndet 1809–1866”, i *Studier över den Svenska riksdagens sociala sammansättning* (Uppsala universitet: Seminariet för statskunskap, Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 1936), s. 79–98.

Inger, Göran, *Svensk rätthistoria* (Malmö: Liber, 2011).

Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2001).

Jägerskiöld, Stig, *Överheten och svärdet, dödsstraffsdebatten i Sverige 1809–1974*, Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning, Rätthistoriskt bibliotek, 35:e bandet. (Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1984).

Jägerskiöld, Stig, ”Två sekler med Högsta domstolen”, *SvJT*, 18–39–163, (1989), s. 245–271.

Kaspersen, Lars Bo & Lindvall, Johannes, "Why no religious politics? The secularization of poor relief and primary education in Denmark and Sweden", *Arch.europ.sociol.*, XLIX:1 (2008), s. 119–143, <https://doi.org/10.1017/S0003975608000039>, hämtad 2025-05-09.

Kungliga biblioteket, <https://www.kb.se/hitta-och-bestall/samlingsbloggen/blogginlagg/2021-03-15-motvilligt-benadad.html>, hämtad 2025-03-04.

Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1991).

von Koch, Michael, "Johan Gabriel Richert och 1864 års strafflag", *SvJT*, 27–663005, (1966), s. 413–417.

van Krieken, Robert, "Norbert Elias and process sociology", i *Handbook of social theory*, red. George Ritzer & Barry Smart (London: Sage, 2001), s. 353–67.

"Landsförvisning", *Nordisk Familjebok*, Ugglepplagan 15, Signerat J. H-r. (N. S-g.), (1911).

Lernestedt, Claes, *Kriminalisering. Problem och principer*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 2003).

Lindqvist, Barbro, "Målarvärdare Nilsson och religionsfriheten", *Signum*, nr 2 (1992).

Lindström, Dag, "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?", *Historisk tidskrift* 124:2 (2004).

Linklater, Andrew, "Religion and civilization in the sociology of Norbert Elias: Fantasy–reality balances in long-term perspective", *History of the Human Sciences* 36:1 (2023).

Lyttkens, Yngve, *Var kommerserådet mördare?* (Stockholm: Bonniers, 1958).

Magnusson, Lars, *Den synliga handen. Nation, stat och det industriella bygget* (Stockholm: SNS, 2005).

Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1997).

Mc Leod, Hugh, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914* (New York: St. Martin's Press, 2000).

Naumann, Christian, *Hvilken är svenska stats-religionen? hvad förstodo 1809-års Lagstiftare med den i 16:de § Regeringsformen stadgade Religionsfrihet? Två frågor besvarade* (Lund: Lundbergiska bokbinderiet, 1857).

Nelson, Alvar, *Rätt och ära. Studier i svensk straffrätt*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 1950).

Nelson, Alvar, *Brott och nåd. Studier i svensk statsrätt och straffrätt* (Köpenhamn: Almqvist & Wiksell/Gebers Förlag A. B., 1953).

Nelson, Alvar, ”Högsta domstolen och straffrätten under den liberala rättsstaten”, i *Rättshistoriska studier XVI*, red. Rolf Nygren (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1990).

Newman, Ernst, *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809–1855* (Lund: Gleerups förlag, 1939).

Nilsson, Roddy, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, doktorsavhandling (Lund: Lunds universitet, 1999).

Nilsson, Torbjörn, *Liberalism på undantag – bland adliga fritänkare och borgerliga statsvänner i svenskt 1800-tal* (Stockholm: Bertil Ohlin Institutet, 1996).

Nordin, Svante, *Sveriges moderna historia* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).

Nyman, Magnus, *Förlorarnas historia. Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, 3:e uppl. (Stockholm: Veritas förlag, 2017)

(Oscar I), *Om straff och straffanstalter* (Stockholm: 1840).

Pratt, John, “Norbert Elias, the Civilizing Process, and Punishment”, i *Oxford Handbook Topics in Criminology and Criminal Justice* (Oxford: Oxford Academic, 2016), webbversion, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935383.013.139>, hämtad 2025-05-23.

Reuterdaahl, Henrik, ”Om religiös dissens och förslaget till religionsfrihet i Sverige”, *Swensk Kyrkotidning*, nr. 1 (1857).

Rothstein, Bo & Teorell, Jan, “Getting to Sweden, Part II: Breaking with Corruption in the Nineteenth Century”, *Scandinavian Political Studies* 38:3 (2015), s. 238–254.

Sanders, Hanne, *Bondebevaekelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 1995).

Sandewall, Allan, *Konventikel- och sakramentsbestämmelsernas tillämpning i Sverige 1809–1900*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, Nr 2. (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1961).

SCB, Sveriges officiella statistik (SOS), B. *Rättsväsendet*.

SCB, Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS A respektive B).

Sidenvall, Erik, ”Tolkningen av ’katolikmålet’ i ett internationellt perspektiv”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 102 (2002), s. 97–102.

SOU 1949:20, Dissenterlagskommittén, *Religionsfrihetslag m. m.*

SOU 1964:13 A, 1958 års utredning om kyrka–stat: III, *Religionsfrihet*.

SOU 1972:15, 1966 års grundlagsberedning, *Ny regeringsform, ny riksdagsordning*.

SOU 2025:2, 2023 års fri- och rättighetskommitté, *Några frågor om grundläggande fri- och rättigheter*.

Stjernberg, Nils, *Kommentar till strafflagen* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1926).

Strahl, Ivar, *Den svenska kriminalpolitiken* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1963).

Strömholm, Stig, ”Efterklang, kris och genombrott – Det intellektuella klimatet i Sverige 1850–1920”, i *Rättshistoriska studier XVI*, red. Rolf Nygren (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1990).

Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*, Institutet för rätts-historisk forskning, Serien I. (Lund: Nordiska Bokhandelns förlag, 1992).

Sundstedt, Arthur, *Striden om konventikelplakatet* (Stockholm: Häroldens tryckeri, 1958).

Sunnqvist, Martin, *Konstitutionellt kritiskt dömande. Förändringen av nordiska domares attityder under två sekel*, doktorsavhandling (Stockholm/Lund: Lunds universitet, 2014).

Svedin, Glenn, *En ohyra på samhällskroppen. Kriminalitet, kontroll och modernisering i Sverige och Sundsvallsdistriktet under 1800- och det tidiga 1900-talet*, doktorsavhandling (Sundsvall: Mitt-universitetet, 2015).

Svenska Akademiens Ordbok, SAOB.

Svenskt biografiskt handlexikon (Projekt Runeberg).

Svenskt biografiskt lexikon (RA).

Söderberg, Johan, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750 – 1870. En regional analys*, doktors-avhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 1993).

Tersmeden, Per Reinhold, *Blick på de kyrkliga frågornas behandling af 1854 års ständer* (Uppsala: Wahlström & C., 1855).

Wejryd, Cecilia, *Läsarna som brände böcker. Erik Janson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, doktorsavhandling (Uppsala: Uppsala universitet, 2002).

Westfelt, Lisa, *Migration som straff? Utvisning på grund av brott 1973–2003 med fokus på flyktingkydd*, doktorsavhandling (Stockholm: Stockholms universitet, 2008).

Winroth, A. O., *Anteckningar efter professor Winroths rätshistoriska föreläsningar i straffrätt. Till den studerande ungdomens tjänst* (Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln, 1889).

Östlund, Joachim, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, doktorsavhandling (Lund: Lunds universitet, 2007).